

Jedlik Ányos **kéziratban fennmaradt útinaplóiból**

**A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattárában
lévő eredeti szövegek és Mayer Farkas OSB kutatásainak
felhasználásával alapján közreadta és jegyzetekkel ellátta:**

Székács István

**Jedlik Ányos Társaság
Budapest, 2014–2015**

A kutatást támogatta a

A sajtó alá rendezésben közreműködtek a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai

Informatikai szerkesztő: Gazda Ákos

Tartalom

Jedlik Ányos útinaplója (Ausztria, 1834. augusztus 11–28.)

Lelőhely: a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára BK. 184/I. 1. 9. sz. fondja.

Jedlik Ányos útinaplója (Ausztria és Csehország, 1835. augusztus 6–28.)

Lelőhely: a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára BK. 184/I. 1. 9. sz. fondja.

Jedlik Ányos útinaplója (Németország és Svájc, 1871. szeptember 2–29.)

Lelőhely: a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára BK. 184/I. 1. 9. sz. fondja.

Jedlik Ányos útinaplója (Ausztria, 1834. augusztus 11–28.)¹

Lelőhely: a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára BK. 184/I. 1. 9. sz. fondja.

Közreadta és jegyzetekkel ellátta: Székács István

11. Augustus.²

[Pozsony – Bécs: 65-70 km]³

Hat órakor el indultam Posonybul és 2 fertály egyre⁴ Bécsbe⁵ érkeztem. Az uton egy katona tiszten kívül még más utazókon kívül egy bécsi kellemetes leány vala társaságunkba, kivel az időt kellemetesen el töltöttük. Bécsbe érvén egyet mást vásárolván el mentem a' Leopold stadt Theatrumba⁶, hol a' Doppelt gestalt⁷ nevezetű vígjátékot adták.

¹ Jedlik, aki 1831-től a pozsonyi királyi akadémia fizikatanára volt, 1834 augusztusában – a melki, a lambachi, a salzburgi, a kremsmünsteri és a seitenstetteri bencés apátságot is felkeresve – utazást tett Ausztriában barátjával, rend- és tanártársával, Mann Emiliánnal. Mann Emilián János (1797–1876) bölcséleti doktor, történelemtanár, utóbb a felső-ausztriai lambachi bencés apátság perjele volt. Teológushallgatóként Pannonhalmán tanultak együtt, majd mindketten tanították Győrött a rendi növendékeket. Pozsonyba egy év különbséggel kerültek, Mann 1830-ban, Jedlik 1831-ben. Három közös útkiról tudunk, az első kettőről Jedlik készített naplót, de mindkettő befejezetlen, mert a bejegyzések véget érnek a hazatérés leírása előtt.

Ferenczy az ausztriai útinapló évszámát Jedlik Perner nevű ismerőséhez 1881. augusztus 8-án írt levele alapján állapította meg, és az 1834-es dátumot támasztja alá az is, hogy az augusztus 19-ei bejegyzésben említett „132 esztendő” marchtrenki bölcső 1702-ben készült.

Az úti célok alapján kiszámítható, hogy Jedlikék a naplóban lejegyzett 18 nap alatt 30 városon és községen át – nem számítva a városokon belüli sétákat – összesen 600–650 kilométert tettek meg, főleg lovaskocsin, egy-egy alkalommal vasúton, illetve hajón utazva, valamint kétszer gyalog kirándulva.

Jedlik útinaplójának nyelvhasználata jól tükrözi szülőföldje, a nyugati palóc nyelvjárási régió, illetve a tágabb értelemben vett palóc nyelvjárási tömb sajátosságait. Ahogy már Ferenczy is érzékelte az 1850-ben megjelent *Sulyos testek' természettana* kapcsán: „Jedlik nyelvvezete ott, ahol inkább elbeszélni kell, mint fejtegetni, zamatos, népiesen magyaros...” (FERENCZY 2000, 569. o.) A jegyzetek közt kiemeltük a beszélt nyelvből származó, írásban is megjelenő hangtani és alaktani jelenségeket, illetve a tájnyelvi szavakat.

Az eredeti szöveg helyesírásán csak az érthetőség céljából változtattunk, így kitettük az elmaradt ékezeteket, az előforduló mondatkezdő kisbetűket nagybetűre cseréltük, illetve a tagoláshoz szükséges vesszőket és egyes hiányzó betűket szögletes zárójelben tüntettünk fel. Ahol szükséges volt, a földrajzi nevek helyes alakját lábjegyzetben közöltük.

Az ausztriai útról ld. FERENCZY 2000, 20–21. o. és MAYER 2010, 92. o., 146. o., 162–163. o.

² A napló bejegyzései előtt szereplő dátumokat félkövér betűvel kiemeltük, illetve a hiányzó adatot szögletes zárójelben tüntettük fel.

³ Az utazás során felkeresett vagy érintett városok, városrészek, községek, illetve tavak és hegység nevét, továbbá a megtett napi távolságot a bejegyzés dátuma után szögletes zárójelben tüntettük fel.

⁴ Fertály (*német* >): negyedóra. – Két fertály egyre: „kétnegyed” egyre, tehát fél egyre.

⁵ Jedlikék úti céljainak nevét a bejegyzésekben dőlt betűvel emeltük ki.

⁶ Az első bécsi külvárosi színház, az egykori Leopoldstädter Theater (Praterstraße 31) 1781–1847-ig működött, falai között főként vidám zenés darabokat adtak elő.

⁷ A művet nem sikerült azonosítani, címe helyesen: *Doppelgestalt* ('kettős alak').

12 August. [Bécs]

Reggel meg látogattam a' jádzó műhszmestert⁸, a' 5 házat⁹, azután délután egy keveset olaszul tanulván¹⁰ el mentem a' Kärtneri Theatrumba¹¹ hol a' Norma¹² adatott.

13 Aug. [Bécs]

Reggel a' hajamat megnyiratván, azután aprólékokat¹³ vásárolván meglátogattuk a' Mertz pinczét, ebédeltünk a' Korona kertbe muzsikával, és Kärtneri Theatrumba Zampa operát¹⁴ halgattam.

[Augusztus] 14.

[Bécs – Purkersdorf – Sieghartskirchen – Kapelln – Sankt Pölten: 65-70 km]

Elindultunk Bécsből $\frac{3}{4}$ 7te egy igen együgyü feleséges SzPölteni¹⁵ swáb társaságába. Háltunk *Burkersdorfba*¹⁶, ebédöltünk *Sichardkirchenbe*¹⁷, itt igen rossz volt a' bor. Uzsonnáztunk *Capellbe*¹⁸. Itt mulattunk¹⁹ egy igen helyes, és pallérozott²⁰ kisaszszonnyal, kivel estvére SzPöltenbe az arany szarvasnál²¹ ismét öszvetalálkoztunk. *SzPöltenbe* vivén megnéztük az egész várost. Itt szép sétalón²² kívül vagyon Trasen²³ folyó, mely egynehány örlő, és köszörülő malmot²⁴ hajt. Itt vagyon egy helyes népkert²⁵ is, és egy katona nevelő ház²⁶, melynek templomában széna tartatik, 's azért különös volt előttem a' *His Dem* nivora[?] felírás. Püspök residentiját²⁷ is meg jártuk. Ez nap akasztotta fel magát itt egy katona ifjoncz. Háltunk az arany Szarvasnál. Sétálás közben vacsora előtt szépen láttuk a' Stayeri hegyeket.²⁸

⁸ Játszó műszerek (hangszerek) mestere. – Jedlik valószínűleg zongora (fortepiano) vásárlását tervezte. Ld. az augusztus 16-ai bejegyzés elején a hangszer árának feljegyzését és a hozzáfűzött lábjegyzetet.

⁹ Fünfhaus ma Bécs XV. kerületének (Rudolfsheim-Fünfhaus) része. Nevét arról az öt házról kapta, amelyek egy egyházi birtok peremén épültek 1708–11 között.

¹⁰ Jedlik a megtekintendő olasz nyelvű operaelőadás miatt foglalkozott a nyelvvél.

¹¹ A bécsi lakosság minden rétege körében népszerű Theater am Kärntnertor vagy Kärntnertortheater (hivatalos neve Bécsi Császári és Királyi Udvari Színház) drámákat, opera- és balettelőadásokat, zeneműveket mutatott be. Az egykori karintiai kapunál 1709-ben felépült, 1761–1763-ben újjáépített színházat – a közeli új operaház megnyitása után – 1870-ben bontották le.

¹² Vincenzo Bellini (1801–1835) olasz zeneszerző operáját 1831-ben mutatták be.

¹³ Apró dolgokat, apróságokat.

¹⁴ *Zampa, avagy a márványmátka*: Ferdinand Hérolde (1791–1853) francia zeneszerző 1831-ben alkotott vígoperája.

¹⁵ Sankt Pölten-i.

¹⁶ Helyesen: Purkersdorf.

¹⁷ Helyesen: Sieghartskirchen.

¹⁸ Helyesen: Kapelln.

¹⁹ Társaságában kellemesen töltöttük az időt.

²⁰ Művelt, kifinomult.

²¹ Ti. az ilyen nevű fogadóban.

²² Sétálóutcán, sétányon.

²³ Sankt Pölten a *Traisen* folyó partján fekszik. – A kéziratban javítva ebből: *pölten*.

²⁴ Köszörülőmalom: a papírgyártáshoz felhasznált facsiszolatot (más néven fáköszörületet, vagyis a rostjaira bontott fát) finom szemcséjű köszörűkövel előállító vízimalom.

²⁵ Németül Volksgarten.

²⁶ Kaszárnya, laktanya.

²⁷ Rezidencia (*latin*): magas rangú személy székhelye, lakhelye.

²⁸ Stájerország (németül Steiermark) tartomány hegyeit.

[Augusztus 15.]²⁹

[Sankt Pölten – Melk és környéke: 35-40 km]

/: 21 Fortepiano 4000 forint,³⁰

Misé a' Franciscanusoknál halgattunk.³¹ Az a' különös volt itt létünk, hogy a' Sz. Pölteni leányokat barátságos mosolygásra gerjesztették egy szelid tekintettel. Elindultunk 9 óra után egy Watosenyi[?] helyes és beszédes leány, és ugyan ennek apja társaságában. ½ 1re értünk *Mölkbe*³², szálltunk az arany Keresztnél³³, ebédeltünk, átöltözködtünk /: a' mi nem kis tréfára adot[t] alkalmat /: felmentünk a' klastromba³⁴ és az egész épületet 's kertet nem kevés csudálkozással megszemléltük, a' Bals[?], Vendégek fogadója³⁵, 's a' Superior mineralogicus³⁶ jóságából megszemléltük. Utóbb a' Duna mellett sétáltunk,³⁷ és Weinzierlit³⁸ /: császár tulajdona és a' *Hohesecket*³⁹, *Lubereket*⁴⁰, *Weidenecket*⁴¹ szépen láthattuk. Itt szép a' Posta ház; szállásunk volt az arany Keresztnél, a' kocsmárosnak két igen helyes, és nagyon barátságos leánya vala. Bőjtöltünk. Kocsmárosné szobánkat változtatni ajánlotta, nem éltünk ajánlásával, és alig alhattunk ki a' *Wilde Jagdot*.⁴²

²⁹ A kéziratban tévesen „16. Aug.” dátummal.

³⁰ Fortepiano: a csembalónál erőteljesebb, de a mai zongoránál kisebb dinamikájú billentyűs hangszer. – Jedlik valószínűleg fortepiano vásárlását tervezte, ezért járt a hangszergyártónál, ld. az augusztus 12-ei bejegyzést. – „[...] 1832-es pénztári naplótöredékben szerepel október 22-én a bejegyzés: »A Fortepiano felhuzásáért 2 forint«. Ferenczy csak azt említi, hogy 1834-es ausztriai útján augusztus 12-én »Reggel meg látogattam a jadzó műhsmestert«, a 16-ai írása fölé meg odairja: »/: 21 Fortepiano 4000 forint«. Úgy látszik újat, jobbat akart venni, ezért nézett körül Bécsben. Maga is játszott a zongorán, mint 1835. augusztus 21-én írta fel naplójába, Frýdland-ban (Friedland): »Ismét keresztül a városon mentünk a Vár vendégfogadóba, szépen vagyon el rendelve [berendezve], különösen tettek a székek, és hogy az ebédlőbe szép Fortepiano vala a vendégek számára, ezen jázdadtunk még a reggelink el készült.« (Mayer Farkas: *Jedlik Ányos (1800–1895) mint ember. Hogyan élt a nagy magyar fizikus a XIX. században?* http://mek.oszk.hu/05200/05230/pdf/Jedlik_elete.pdf)

³¹ Nagyboldogasszony parancsolt ünnepe, Szűz Mária mennybevitelének emléknapja alkalmából vettek részt a szentmisén a Sankt Pölten-i ferencesek 18. századi, rokokó és barokk stílusban épült plébániatemplomában.

³² Melk.

³³ Ti. az ilyen nevű fogadóban.

³⁴ Ti. az 1089 óta működő, 1701 és 1736 között barokk stílusban felújított melki bencés apátságba.

³⁵ Kolostori vendéggazda; vendéglátó házgondnok, németül Gastmeister.

³⁶ Superior mineralogicus (*latin*): ásványtani felügyelő, az ásványtár felügyelője. – Jedlikék a melki apátság ásványtárát is megtekintették.

³⁷ Oda-vissza nagyjából 20 kilométert kirándultak Melk környékén.

³⁸ Valószínűleg a Melktől 10 km-re, a Duna túlsó partján található Leiben községhez tartozó *Weinzierl* ('vincellér') nevű helyről van szó. A közeli kastély (Schloss Leiben) 1796-ban került I. Ferenc osztrák császár (1804–1835) és magyar király (1792–1835) tulajdonába.

³⁹ Melk közelében a Duna mentén *Hoheseck* (Hohes Eck; Hohes Egg, Hohesegg) nevű település vagy hegy nem található. (Melktől délkeletre 60 km-re Gutenstein község mellett emelkedik a 618 m magas Hohes Eck nevű hegy, nem valószínű, hogy Jedlik ezt a messzi és nem túl jelentős csúcsot említ.)

⁴⁰ A Melk közelében, a Duna túlsó partján található, Emmersdorf an der Donau községhez tartozó *Luberegg* (Lubereck) kastélya 1795-ben került a Habsburgok birtokába, 1803–1811 között I. Ferenc nyári rezidenciája volt.

⁴¹ A Melk közelében, a Duna túlsó partján található, Leiben községhez tartozó *Weiteneck* (Weiteneck, Weideneck) vára Jedlikék utazásának idején még épségben állt, 1870-ben nagy részét elbontották.

⁴² *Wilde Jagd* ('vad hajsza, vadászat', más néven *Wilde Heer*, *Wütende Heer* 'bősz, dühödő sereg'): az Észak- és Nyugat-Európában elterjedt ősi népi mítosz szerint az éjszakai égboltot időnként démonok, természetfeletti lények, a halottak lelkeinek száguldó csapata népesíti be. A germán pogány időkől származó hiedelem a hegyekben, erdőkben, erdőn-mezőn zúgó viharos szelek megszemélyesítése. Ilyenkor jól be kell zárkózni a házba és imádkozni; a kocsmárosné a közelgő szélvihar miatt javasolhatta Jedlikéknek, hogy cseréljenek szobát, mert nem fognak tudni nyugodtan aludni, de ők nem hallgattak rá.

[Augusztus] 16.

[Melk – ? – Enns – Linz: 100-110 km]

2/4 9^{re43} tsaknem szomoruan bucsuztunk el az emlétet[t]⁴⁴ szép vendégfogadó leánykától. Utaztunk a' gyors kocsin a' Troppau⁴⁵ beli Természettudomány professorával⁴⁶, két angol dámával, és egy bécsi szép ifju kereskedőnével[,] ki az utunkat sokat kellemesítette. Ebédültünk *Hembergbe*[?]⁴⁷ a' hegy tetején 23 személy[,] kik között egy szerdahelyi⁴⁸ fi is, és két helyes leány találkozot⁴⁹. *Enns* városocskán keresztül gyalogoltunk, és két fertály 9^{re50} *Lintzbe*⁵¹ érkeztünk, hol előbb a' hajónál, azután az ágyunál, 's végtére a' zöldfánál⁵² szállást kerestünk 's találtunk, itt az ablak olly alacsony vala[,] hogy az fejünket[,] midőn a' Linczi szépekre tekéngettünk[,] többször meg ütöttük.

[Augusztus] 17 [Linz]

Reggel az öreg templomba misét halgattunk[,]⁵³ a' plebánián láttuk az assistens⁵⁴ papokat[,] hogyan futottak a' sekristyebül. Különös a' fehér személyek⁵⁵ arany fejkötője. Csudáltuk a' szép oleandereket.⁵⁶ Felsétáltunk a' Jägermayer⁵⁷ felé, 's megláttuk 32 védő tornyok⁵⁸, vagy is a' külsőkkel együtt /: Volwerk⁵⁹ 46 :/ közül egynehányat, mindegyikbe találatik 11 ágyu 4 haubit⁶⁰. Az épület igen erős. A' paraszt gyerek órával. Jäger mayerba ebédeltünk cseh

43 „Kétnegyed”, azaz két fertály kilencre: fél kilencre.

44 Említett. – Az *i ~ é* hanghelyettesítés (nyílt *é-zés*) a Kisalföld déli peremén jellemző nyelvjárási jelenség.

45 Troppau 1742 és 1918 között osztrák fennhatóság alatt állt mint Szilézia tartomány székhelye. A város jelenleg Opava néven Csehországhoz tartozik.

46 Az augusztus 22-ei bejegyzés szerint családnéve *Enns* volt, személyét nem sikerült azonosítani.

47 A Melk és Linz közötti területen ilyen vagy hasonló nevű települést nem sikerült azonosítani.

48 Dunaszerdahelyi.

49 A *találkozik* régies jelentése itt: akad, található. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár szerint: „1) Akár keresve, akár véletlenül elérkerül, elétünik, birtokunkba jut; van, létezik. *Tíz legény között csak egy katonának való találkozott. A nagy úrnak is találkozik ura.* (K[öz]m.[ondás]). *Senki sem találkozott, ki vállalatomban [vállal(koz)ásomban] társ akart volna lenni.*” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. VI. kötet. 1874.)

50 Fél kilencre (este).

51 Helyesen: Linz.

52 Ti. az említett nevű fogadóknban.

53 Vasárnapi szentmisén vettek részt Linz barokk stílusú, 1669–78 között épült székesegyházában (Alter Dom, 'régí dóm'), mely egykor a jezsuiták temploma volt.

54 Asszisztens, vagyis a szentmisét bemutató atya mellett segédkező.

55 Fehérszemély: nő.

56 Oleander (leander): babérrózsa (latin neve: *Nerium oleander*); a Földközi-tenger vidékén honos, piros, fehér vagy élénk rózsaszín virágú, mérgező levelű, örökzöld cserje; Közép- és Nyugat-Európában kedvelt dísznövény. – Jedliket évtizedek múlva, 1871-es németországi utazása során is megigézte a virágok szépsége: „Leiptzigben [= Lipcsében] különös nagyságu fuxiákat, és igen különböző szinezettel, valamint pelargoniumokat [= muskátlikat] és rózsákat láthatni.” (Szeptember 2.) – „Az állat kert melletti Flora nevű kertet is meglátogattam, mely szépségre nézve, és különösen a Fuxiák buja tenyészetére, rózsák szépségére nézve, és a pálmaház előtti virágos térre nézve minden figyelmet megérdemel.” (Köln, szeptember 15.) – „Szóval az egész intézet [ti. a vegytani laboratórium] [...] válogatott s virágzó oleanderekkel és egyéb ékesítő növényekkel ünnepelesen díszítve [...]” (Bonn, szeptember 18.)

57 Az ilyen nevű fogadó.

58 A Miksa József főherceg (1782–1863) által kezdeményezett Linz körüli védelmi vonal (Turmbefestigung Linz) az 1830-as években épült meg, 32 erődtoronyból és 14 további hadi létesítményből állt, melyek egy része máig fennmaradt.

59 Vorwerk (*német*): külső erőd; előerőd.

60 Haubitze (*német*): tarack; rövid csövű, meredek röppályájú löveg. – A kéziratban a szó fölé írva: *Kapslisul*[?]

pallirozott⁶¹ vendégekkel. Égzörgés⁶², nagy eső, szép szolgáló /: molnárné :/ Lövöldöző ház⁶³, ebben a' füttyülés etc. Theatrum⁶⁴ helyes, adatott a' Szapáry⁶⁵.

[Augusztus] 18. [Linz – Uhrfar]

Reggel kimentünk a' hidra és *Uhrfarbta*⁶⁶ felestökömöltünk⁶⁷. Nagy esőbe egy kovással megláthattuk és próbáltuk a' Vas utat.⁶⁸ Lois von Reichenau szépen beszélt németül.⁶⁹ Visza jövetel szép idővel meg történt. Az után a' Fabrikát⁷⁰ meglátogattuk, posztószövő[,] posztó nyíró, fonyó⁷¹[,] mángorló⁷² machinákat szemléltünk, a' szép tapétok⁷³ csinálását, festésit csudáltuk. A' leányok mind igen kellemes formájuk.

61 Pallérozott; művelt, kifinomult.

62 Mennydörgés. – Jedlik felvidéki szülőföldjén használt tájszó.

63 Lövölde; céllövészetre berendezett épület; lövészek gyakorlatozóhelye.

64 Az 1803-ban épült linzi Landestheater ('állami színház').

65 Charlotte Birch-Pfeiffer (1800–1868) német színésznő és drámaíró 1831-ben írta meg a *Szapári Péter. Peter Szapár oder Des Ungarns Rache (Szapáry Péter; avagy Magyarország bosszúja)* című nemzeti vitézi játékot. A darabot Komlóssy Ferenc színész már 1833-ban lefordította magyarra. A magyar nyelvű ősbemutató Budán, a Várszínházban 1833. március 25-én volt. – Szapáry Péter (1630?–1707) katona és főúr több ízben sikerrel harcolt a törökök ellen. 1657-ben azonban elfogták, és Hamza bég börtönbe vetette. Kiváltásáig négy éven át sínylődött rabságban, a monda szerint a bég éhezette, ökör mellé, eke elé fogatta, és szántatott vele. Szapáry Buda 1686-os visszafoglalása után bosszút állhatott volna fogva tartóján, de megkegyelmezett neki. Hamza bég a bosszútól tartva korábban mérget vett be, de a megbocsátás hatására halála előtt még áttért a keresztény hitre. Nemesak hazánkban volt ismert az irgalmas törökverő vitéz története, a monda Bécsen keresztül elterjedt Németországban, Dániában, Macedóniában is.

66 *Urfahr* a Duna túlsó partján található, 1919 óta Linz része.

67 Fölöstökömöl (a német *Frühstück* 'reggeli' szóból): reggelizik.

68 Jedlik ez alkalommal utazott először vasúton. A Linz–Budweis (ma Česká Budějovice, Csehország) közti vasút (128,8 km), Európában Anglia után másodikként, 1825–1832-ig épült, a pályán lóvonatású kocsik közlekedtek.

69 A közbevetett megjegyzésben I. Lajos Fülöp (*Louis-Philippe*) francia királyról (1830–1848) van szó, a *von Reichenau* megnevezést az magyarázza, hogy 1793-ban Svájcba menekülve álnéven Reichenau-ban vállalt tanítói állást.

70 Gyárat. – Ausztria első textilgyára 1672-ben jött létre a Duna-parti városban, „K. K. Aerarial-, Wollzeug-, Tuch- und Teppichfabrik zu Linz” (Linzi Császári és Királyi Egyenruha-, Gyapjú-, Posztó- és Szőnyeggyár) néven 1850-ig működött.

71 Fonó. – Az *n > ny* átmenet a középpalóc és az Ipoly vidéki palóc nyelvjárás hangtani sajátossága.

72 Mángorló: mosott, áztatott textilanyag, ruhanemű simítására, puhítására való, forgó hengerekből álló eszköz.

73 A *Tapet* régies német szó jelentése: szőnyeg; posztó.

[Augusztus] 19.

[Linz – Marchtrenk – Wels – Lambach – Vöcklabruck: 60-70 km]

A zöldfai⁷⁴ kocsmáros alkalmatosságával⁷⁵ lassu trappal⁷⁶ el kezdünk utunkat Salzburg fele. Utunkba *marktrenki*⁷⁷ kocsmába a' templom mellyet⁷⁸ egy nagy böcsöt⁷⁹ találtunk[,] mely 132 esztendő⁸⁰ vala. *Welsen* láttuk a' katona gyakorlást. Ispita⁸¹ felirással. Ebédeltünk *Lambachon* a' fekete *lónál*⁸². Itt igen helyes leányok szolgáltak[,] t. i. a' Neti és Juli.⁸³ Nagyon meleg volt. Meglátogattuk a' Bencze klastromot⁸⁴, nagy de nem igen tiszta. Szép templom.⁸⁵ 12^{en} laknak benne⁸⁶, megjártuk⁸⁷ egészen. Szép kertyek⁸⁸ vagon[,] két fele gyönyörű a' kilátás. A' Traunná[l]⁸⁹ az alpi ambitus⁹⁰ csak termés kövel[,] mint az utca vala ki rakva, fel irtuk a' nevünket egy ajtóra. Korán értünk *Vöcklabrukra*⁹¹, beszáltunk egy sörfőző kocsmába a' kapun⁹² kívül. Itt vacsora előtt ki mentünk dombon lévő templomhoz⁹³ sétálni. A' szolgáló leányok közül a' Gruber Rézi⁹⁴ igen jó kedvű. Vagon theatruma.⁹⁵ Nem régibe el igett⁹⁶ 15 háza; igen jó kenyere volt[,] mint Linzbe. Itt fizettünk legelőször rhenusi értékben⁹⁷.

74 Ti. a „Zöldfa” fogadóbeli.

75 Alkalmatosság: jármű, lovas kocsi.

76 Trapp (*német*): ügetés.

77 Helyesen: Marchtrenk.

78 Mellett. – Az *l* helyetti *j*-zés a keleti palóc és a Hernád vidéki palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

79 Bölcset. – A *bölcset* > *böcsöt* átmenet a palóc nyelvjárásra általánosan jellemző hangtani jelenség: a szótagzáró *l* az *ol*, *öl* hangkapcsolatban kiesik, és megnyújtja az előző magánhangzót. – Marchtrenki bölcset (marchtrenker Wiege, más néven Wiege der Alten, 'öreges bölcsetje'): 1702-ben a falu bírása, Johann Kätzingert egy folyton veszekedő házaspár számára bölcset készített, amellyel a falu közössége előtt megszegyenyítette őket. Az egyik feltevés szerint a házaspárt bepólyázva nyilvános helyen a bölcsetbe fektették, és a kárörvendő bábák ringathatták őket. A másik elképzelés szerint a fogadóban, vagyis a falu bírájának székhelyén kiállított bölcsetbe a civakodó férjet és feleséget jelképező babákat helyeztek, a házaspár a szégyenbűntetést pénzzel, a közösség megvendégelésével válthatta meg. A pellengérként használt bölcset egyik oldalán egy bepólyázott gyermekként ábrázolt férfialak, a másikon egy ugyanígy lefestett nőalak látható, szégyenét mindkettő rövid gúnyversben adja elő. A jogtörténeti kuriózum a Gasthof Fischer nevű fogadóban volt kiállítva, itt látták Jedlikék is, 1911 óta a linzi vármúzeum őrizi.

80 Jedlik pontos kormeghatározása (132 év) a marchtrenki bölcset készítése idejének (1702) ismeretében alátámasztja az utazás Ferenczy által megállapított 1834-es évszámát. Ld. az első lábjegyzetet.

81 Ispitály, ispotály (*latin* > *német*): kórház.

82 Ti. a „Fekete ló” nevű fogadóban.

83 Jedlik magyaros becenevvel említi a felszolgálólányokat. Neti az Annette beceneve.

84 Az 1056 óta a bencés rendhez tartozó, a 17–18. században barokk stílusban átalakított lambachi apátság.

85 A középkorban épült, 17–18. században barokk stílusban átalakított apátsági templom.

86 Ti. az apátságban.

87 Bejártuk.

88 Kertjük. – A többes szám harmadik személyű birtokos személyjel (*jük* > *jek*) hangváltása (a *kertyek* alak használata) a keleti középpalóc és az Ipoly vidéki palóc nyelvjárásra jellemző.

89 A Traun folyónál.

90 Ámbitus (*latin* >): oszlopos, egyik oldalán nyitott tornác.

91 Helyesen: Vöcklabruck.

92 A városkapun. – A városban, az egykori városfal részeként, két középkorban épült, kapuval ellátott torony áll, az Unterer és az Oberer Stadtturm ('alsó és felső városatorony').

93 A 15–16. században gótikus stílusban épült, egyedi módon két egymás után álló toronnyal ellátott Mária-kegytemplom (Wallfahrtskirche Maria Schöndorf) az óvárostól délre, az úgynevezett Schöndorfi-fennsíkron található.

94 A Theresia magyaros beceneve.

95 Vöcklabruck város színháza.

96 Elégett. – Az *elégett* alak a nyugati palóc nyelvjárási régióra – benne Szímőre, Jedlik szülőfalujára is – jellemző zárt *i*-zés (*é* > *i*) hangváltás példája.

97 A rajnai forint (rhenusi vagy rénes forint) eredetileg a Rajna menti választófejedelmek által a 14. századtól veretett aranypénz volt, Közép-Európában a 16–19. században a 60 krajcárt (a tallér kétharmadát) érő német (osztrák) ezüstforint megnevezésére használták. – Rhenus: a Rajna latin neve.

[Augusztus] 20.

[Vöcklabruck – Frankenmarkt – Neumarkt – Salzburg: kb. 60 km]

Elindultunk 6 óraker, leírhatatlan szépségű tájékokon⁹⁸ kocsizván el értünk *Trenkenmarktba*⁹⁹, itt reggelit vettünk, 40 x¹⁰⁰. Az után gyönyörködve a' tájékban, már erre többnyire faházok¹⁰¹ vannak, de igen szélessek¹⁰², beszóltunk egy lakáshoz folvást¹⁰³ való tavasz vizét, az mondja az agriculturának¹⁰⁴ igen jó. El értünk *Neumarktba*¹⁰⁵, Rusti¹⁰⁶ bort ajánlottak, és Stohweinnek¹⁰⁷ nevezték. Az ebéd nem igen jó, a' kilátás, valamint¹⁰⁸ mindég[,] felséges. Ismét egy igen hosszú statio¹⁰⁹ vagyon *Salzburgba*. Ide értünk ¾ 6ra[,] beszóltunk a' hajóhoz¹¹⁰, és a' várost nagyából¹¹¹ megjártuk.

[Augusztus] 21. [Salzburg; Aigen]

Öltözés közben meg hallottuk a' muzsikáló harangjátékot¹¹². A' harangok hangja nem kellemetes, nincs tiszta öszvehangzások¹¹³, és a' játék nem igen pontos. Minden holnapban¹¹⁴ más darabot jádzik. Azután ki mentünk *Aigenba*, a' hol az ugrókut¹¹⁵, kert, viz esés le írhatatlan benyomást tett belénk.¹¹⁶ Az itt látott istálló is meg tettet mindegyikünknek. Az után egy *Rosenegger* nevezetű kertbe¹¹⁷ mentünk, a' hol a' római régiségek ástoknak ki¹¹⁸, itt a' kert helyes, és több köbül faragott kép szobrokkal¹¹⁹ ékes. Ugyan ezen Rosenegger már 5 ezer

⁹⁸ Tájakon.

⁹⁹ Helyesen: Frankenmarkt.

¹⁰⁰ 40 x: 40 krajcárért. – A krajcárt általában *kr*-nek vagy *xr*-nek jelölték, illetve kézírásban sokszor csak *x*-szel rövidítették.

¹⁰¹ Az *á* utáni *o*-zás a nyugati palóc régió kislalföldi nyelvjárásokkal (csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoport) érintkező részein jellemző hangtani jelenség.

¹⁰² A mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben történő megnyúlása (*szélesek* > *szélessek*) a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

¹⁰³ Az *ly* helyetti *l*-ezés a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

¹⁰⁴ Mezőgazdaságnak (*latin*).

¹⁰⁵ A város mai teljes neve Neumarkt am Wallersee.

¹⁰⁶ Rust magyar neve Ruszt, a város Sopron vármegyéhez tartozott, 1921-ben csatolták Ausztriához.

¹⁰⁷ Strohwein (*német*): szalmabor; későn szüretelt, egy-két hónapig szalmán szárított, érlelt szőlőből készülő csemegebor.

¹⁰⁸ Amint, ahogy.

¹⁰⁹ Állomás, *itt*: útszakasz. – Neumarkt és Salzburg között több mint 20 km a távolság.

¹¹⁰ Ti. „A hajóhoz” nevű fogadóba.

¹¹¹ Nagyjából.

¹¹² A salzburgi Residenzplatzon álló, 1577–1602 közt emelt Neue Residenz nevű épület tornyát 1702-ben megmagasították, és elhelyezték benne a harmincöt, 1688–89-ben öntött harangból álló harangjátékot (Glockenspiel). A zenélő szerkezet 7, 11 és 18 óraker szólaltatja meg főként Haydn, Leopold és Wolfgang Amadeus Mozart műveit.

¹¹³ Összhangjuk. – *Öszvehangzás* a korabeli szótár szerint: „Kellő viszony az ének, vagy hangszerek különböző hangjai között, az illető művészet szabályai szerint.” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. IV. kötet. 1867)

¹¹⁴ Hónapban.

¹¹⁵ Szökőkút.

¹¹⁶ Aigen Salzburg előkelő lakónegyede. A városrészben található angolkert 1780 körül létesült, 1804-ben jelentősen kibővítették, ma tájvédelmi körzet. Kanyargós útjaival, hídjaival, barlangjaival, vízeséseivel, szökőkútjával, kilátójával a 19. század eleji kertművészet egyik legjelentősebb alkotása.

¹¹⁷ Josef Rosenegger (1767–1846) műkertész, műgyűjtő, amatőr régész 1792-ben hozta létre a sziklakertet a városon átfolyó Salzach keleti partján emelkedő Bürglstein dombon. A különféle zöldségekkel, gyümölcsökkel és egzotikus növényekkel beültetett parkot, ahol gyalogutak, pihenőhelyek, szobrok is várták a látogatókat, kiváló üzleti érzékkel népszerű látványossággá tette.

¹¹⁸ Rosenegger a park kialakítása során római kori temető nyomaira bukkant, a leletek (érmék, ékszerek, urnák) bemutatására külön múzeumot hozott létre. Az amatőr régész nem érte be ennyivel, a műtárgyakat hamisította is, és a hamisítványokat áruba bocsátotta.

¹¹⁹ Képszobor: valamely személy képmását, illetve teljes alakját ábrázoló szobor.

talléron¹²⁰ el adott sok régiségeket a' Bajor királynak.¹²¹ Dél után meg néztük a' Leopold'skronet¹²², ez egy szépen épült nagy palota, főképp gradicsai¹²³ nevezetesek. Sok benne a' kép, de a' javát már eladták: nevezetes a' 280 pictornak¹²⁴ képe, melyeket ők magok festettek.¹²⁵ Ugyan ekkor meg néztünk egy deszka metszöt¹²⁶, és egy vas hámort¹²⁷. Este sétáltunk a' Nonnbergen¹²⁸, beszélgettünk az emberekkel, keresztül mentünk a' temetőn, 's fel tettük, hogy még egyszer maglátogattuk. Este a' vacsoránál orosz urakkal 's Dánokkal mulattunk¹²⁹.

[Augusztus] 22.

[Salzburg – Fürstenbrunn – Untersberg hegység: kb. 15 km]

El bucsusztunk a' Troppauai társunktól¹³⁰, 's ki mentünk sétálni a' nagyon közelre látszó *Unrtersbergre*¹³¹, a' menés tartott 2 ½ óráig. Eligazítottuk magunkat a' Fürsten brunhoz¹³², ez nem más[,] mint a' hegyrül nagy sebességgel le omló patak. Le irhatatlan szépségük, 's néha borzasztók ennek némely részén. Különösen a' hol a' hegy hasadékból ki zúdul. Itt a' hasadékba 21 lépcsőn le lehet menni, és a' crystall tisztaságú vizet bámulva csudálni, miként változik a' leg tisztább hó formába. Az ember azt véli[,] hogy a' hegy már már ott akarja nyomni. Magossága circiter¹³³ 800 lábnyira¹³⁴ vagyon. Ebédeltünk a' márvány globisok malmába¹³⁵; ezen malmocskákat előbb, mintsem megmutatták volna[,] csak játéknak tartottuk,

¹²⁰ A kéziratban javítva ebből: *forinton*.

¹²¹ I. Lajos bajor király (1825–1848) 1833-ban és 1837-ben vásárolt Roseneggertől, mint utóbb kiderült, hamisítványokat.

¹²² A rokokó stílusú Leopoldskron kastélyt Leopold Anton von Firmian (1679–1744), Salzburg érseke építtette 1736–40 között a Leopoldskroner Weiher nevű tó partján, 1760-ban klasszicista stílusban újították fel. A kastély neve a tulajdonos keresztnévéből és dél-tiroli szülővárosa, Mezzocorona nevének németre fordított második eleméből ered.

¹²³ Grádicsai *itt*: lépcsősorai, lépcsőházai.

¹²⁴ Pictor (*latin*): festő.

¹²⁵ A kastély építtetőjének unokaöccse és örököse, a művészetpártoló Laktanz von Firmian (1709–1786) itt helyezte el 570 festményből álló gyűjteményét, benne Tiziano, Dürer, Rubens és Rembrandt alkotásait. A kollekció csaknem 300 portrét tartalmazott, többnyire festők önarcképeit. A műgyűjtő főúr fia nem volt fogékony a művészetek iránt, és továbbadta a képek egy részét. Utóbb, 1837-ben az épület új tulajdonosa az egyedi és rendkívül értékes festmények többségét potom áron eladta.

¹²⁶ Deszkametsző malom, fűrészmalom: faanyag feldolgozására használt, vízi energiával meghajtott, fűrészlapokkal ellátott gépezet.

¹²⁷ Hámor: rendszerint vízi erővel működő kisebb ipari berendezés volt, melyben egy fel-le mozgó, súlyos kalapáccsal fémérből félkész termékeket, illetve szerszámokat készítettek.

¹²⁸ A Salzach folyó melletti Nonnberg dombon található a németajkú területen legkorábban (711/712) alapított zárda, a nonnbergi bencés apácakolostor, melynek román kori elemeket is őrző temploma 1464 és 1509 között késő gótikus stílusban épült újjá, a 18. században pedig barokk stílusban alakították át.

¹²⁹ Társaságukban töltöttük az időt.

¹³⁰ Az Enns nevű troppauai természettudomány-professzortól, ld. az augusztus 16-ai bejegyzést.

¹³¹ Az Untersberg hegység a Berchtesgadener-Alpok része, Ausztria és Németország határán, Salzburgtól 10 kilométerre emelkedik. Legmagasabb csúcsa német területen a Berchtesgadener Hochthron (1973 m), osztrák területen a Salzburger Hochthron (1853 m).

¹³² Fürstenbrunn község az Untersberg lábánál fekszik, innen ered három forrásvíz (az egyik 1400 méteres magasságból érkezik) összefolyásából a Glan (Glanbach) patak. Egykor innen szállították a salzburgi hercegérsek számára naponta a friss ivóvizet, ebből származik a forrás és a község neve (Fürsten 'hercegi' + Brunnen 'kút, forrás'), és a környék hatalmas föld alatti vízkészletéből biztosították Salzburg ivóvízellátását egészen a 20. század végéig.

¹³³ Circiter (*latin*): körülbelül.

¹³⁴ Láb: régi hosszsmértékegység, 12 hüvelyknek felel meg. A magyar láb 31,6081 cm volt. – 800 láb csak kb. 250 méter, tehát Jedlik adata téves.

¹³⁵ „Márvány globisok (golyóbisok) malma”: 1699 óta működő, kő csiszolására, márványgolyók készítésére szolgáló malom Fürstenbrunnban, ma az itt létrehozott Untersbergmuseum része. Az Untersberg környéki, nagy esésű hegyi patakokra települt *Kugelmühlé*-kben különféle méretű golyókat készítettek, melyeket díszítőelemnek, gyermekjátéknak, ágyúgolyónak, hajók ballasztjának is használtak.

vize ezen pataknak olly hideg[,] hogy a' kéz sokáig ki nem álhattyá; 's azért is igen hideg szél fúj folvást a' leomló viz erányában. — Rettentő vala az Untersberg'nak meg mászása.¹³⁶ Egy bajor leánytul vezetettvén meg vasalt¹³⁷ hosszu pálczákkal elindultunk $\frac{1}{4}$ 3¹³⁸. Elein az ut egész a' márvány fejlődés¹³⁸ meglehetős¹³⁹, de azután jön a' hadd el hadd. A' hegyoldala olyan, mint egy meredek ház tető, csupa kő, de még is a' még rothadt fá levelekből eredet[t] fekete trágya forma földdel¹⁴⁰ be földve; nagy mezővel, 's bokrokkal be boritva. Itt nem lehet menni[,] csak mászni. Az említett bot segítsége¹⁴¹ nélkül lehetetlen lett volna fellebb¹⁴² halladnunk. Többször az ember vissza vissza csuszik vagy hompolog¹⁴³. Az Emilián¹⁴⁴ nem győzöt[t] sopánkodni a' balgatag tetten, hogy a' hegy mászásra magát el tökéllé, 's ő miatta az egész hegyet meg mászni nem lehetett. Minekutánna már három óráig fel felé mentünk, le indultunk, 's más fél óra alatt a' golyobis malomba valánk. Iszonyu vala a' szomjuságunk, nem lehetett egyszerre el oltani. Vacsoráztunk a' golyobis malomnál és a' kocsmáros lovain bekocsiztunk Salzburgba. Itt találtuk még a' Troppai Enns Professort és ismit¹⁴⁵ el bucsuztunk tőle.

[Augusztus] 23. [Salzburg; Hellbrunn]

Reggel fel kelvén meg kaptuk a' mosatott ruhákat egy igen helyes mosónétul, a' ki Inn....bül[?]¹⁴⁶ való volt. Azután a' Hayden és a' Mozárt leánytestvére sirjait a' Petertemplomába meg néztük,¹⁴⁷ szinte¹⁴⁸ meglátogattuk a' Sebestyén templomát is, a' hol a' Paracelsus monumentuma találtatik¹⁴⁹. El mentünk a' Museum physicumot¹⁵⁰ is meglátogatni, mellyet a' Mayer Professor¹⁵¹ /: kisdéd¹⁵² ember :/ nagy szivességgel meg mutogatott; a' Museum várakozásunkat fellül multa. Itt vagyon egy hydraulin[?]¹⁵³. Két nagy parabolikus

¹³⁶ Fürstenbrunnból indultak a márványbányáig, onnan a Geiereck (1806 m) vagy a Salzburger Hochthron (1853 m) volt a céljuk. A csúcsokhoz vezető rövidebb út 3-4 km, a hosszabb 5-6 km.

¹³⁷ Vaslemezzel ellátott, megerősített.

¹³⁸ Márványfejtés, márványbánya az Untersberg hegység lábánál Fürstenbrunn mellett. Az ún. untersbergi márvány volt Salzburg építkezéseinek fontos alapanyaga.

¹³⁹ Elfogadható, elég jó. – A korabeli értelmező szótár szerint *meglehetős*: „A maga nemében középszerű, mi az igényeket sem felül nem múlja, sem egészen kielégítően nem hagyja. A mérsékelt dicsérés vagy helybehagyás jelzője.” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. IV. kötet. 1867)

¹⁴⁰ Földdel. – A *föld* > *főd* átmenet a palóc nyelvjárásra általánosan jellemző hangtani jelenség: a szótagzáró *l* az *ol*, *öl* hangkapcsolatban kiesik, és megnyújtja az előző magánhangzót.

¹⁴¹ Az *í* ~ *é* (*említett* ~ *említett*; *segítsége* ~ *segítsége*) hanghelyettesítés (nyílt *é*-zés) jelensége a Kisalföld déli peremén jellemző nyelvjárási jelenség.

¹⁴² Az *l* + *j* hangkapcsolat helyett *ll* ejtése a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző.

¹⁴³ A *hompolyog* ige tájnyelvi alakváltozata, jelentése: 'hempereg, gurul'. – Az *ly* helyetti *l*-ezés (*hompolyog* ~ *hompolog*) a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

¹⁴⁴ Jedlik útítársa Mann Emilián volt, ld. az első lábjegyzetben.

¹⁴⁵ Ismét.

¹⁴⁶ Nehezen olvasható, talán a Salzburgtól 30 kilométerre, Németországban lévő *Inzell* községről van szó.

¹⁴⁷ Joseph Haydn öccse, *Johann Michael Haydn* (1737–1806) zeneszerző és Mozart nővére, *Maria Anna Mozart* (1751–1829), becenevén Nannerl, csembalista és zongorista közös kriptában nyugszanak a salzburgi Benedek-rendi Szent Péter-apátság (Stift Sankt Peter) temetőjében (Petersfriedhof). Az apátság eredetileg román korban épült, 1760–82 között rokokó stílusban felújított templomában (Stiftskirche St. Peter) található Johann Michael Haydn síremléke, amelyen a zeneszerző szívét tartalmazó urnát helyezték el.

¹⁴⁸ Szintén.

¹⁴⁹ Paracelsus (Theophrast von Hohenheim, 1493–1541) svájci származású német orvos, természettudós, alkimista, filozófus élete utolsó éveit Salzburgban töltötte, itt temették el a korábbi, 16. század elején emelt Szent Sebestyén-templom temetőjében, később síremlékét az 1749–1753 között barokk stílusban újjáépült templomban helyezték el.

¹⁵⁰ Az 1622-ben alapított, 1810-ig bencések által fenntartott, 1850-ig főiskolaként működő salzburgi egyetem fizikaszertárát.

¹⁵¹ A salzburgi főiskola fizikatanára, a fizikaszertár őre, személyét nem sikerült azonosítani.

¹⁵² Kis termetű.

¹⁵³ A szó nehezen olvasható, csak az vehető ki belőle, hogy valamilyen hidraulikus szerkezet. (Mayer Farkas

tükör¹⁵⁴, egy Theodolith¹⁵⁵, különösen meg érdemlik a' figyelmet. Még egynehány templomba bé tekintettünk. Ebédeltünk a' Mirabel nevezetű kastély szép kertjében.¹⁵⁶ — Ebéd után megnéztük a' Benedictinusok Residentiaját¹⁵⁷; de othon senkit sem találván kimentünk a' Hallabrunba¹⁵⁸, hol a' vízi mesterségek¹⁵⁹ nagyon érdeemesek figyelemre. Megnézván a' kertet vissza sétáltunk. Azután ki sétáltunk az Lonczi[?] elő városba¹⁶⁰, fel mentünk a' Capucinus hegyre¹⁶¹. Vacsoráztunk a' Gansnál.¹⁶² Vacsora után haza tértünk.

[Augusztus] 24.

[Salzburg – Fuschlsee tó – Sankt Gilgen – Wolfgangsee tó – Bad Ischl: 50-55 km]

Hat óra kor reggel el indultunk egy Rechenbergi Canonicus¹⁶³ tá[r]saságában Salzburgbul. Az idő kellemetes, a' tájék gyönyörű vala, el mentünk a' Fusshel¹⁶⁴ et Wolfgang¹⁶⁵ tavak mellett. S. Gilgenbe¹⁶⁶ misét halgattunk,¹⁶⁷ hol Ruthal¹⁶⁸ is leve szerencsénk öszetalálkozni. Rövid beszélgetés után magunkhoz reggelit vevén el indultunk és két óra után Ischlbe¹⁶⁹ be értünk, a' Postánál¹⁷⁰ háltunk. Ebédeltünk, azután az Edl Aszszonságot meglátogattuk, kinek a' fija

megjegyzése.)

¹⁵⁴ Parabolikus tükör: olyan tükör, amelynek síkmetszete parabola. A konkáv parabolikus tükör a párhuzamos sugarakat a fókuszpontjában gyűjti össze, a fókuszpontjába helyezett sugárforrás sugarait pedig párhuzamos nyalábként vetíti ki. A parabolikus tükröt Arkhimédész találta fel a Kr. e. 3. században, aki a legenda szerint ennek segítségével védte meg Siracusa városát a római hajóhad támadása ellen úgy, hogy a nap sugarait a hajók fedélzetére koncentráta, és így felgyújtotta őket. Parabolikus tükröt a 17. század óta alkalmaztak az optikai távcsövekben.

¹⁵⁵ Teodolit: távcsövel felszerelt optikai műszer vízszintes és magassági szögek, valamint távolságok meghatározására.

¹⁵⁶ Az 1606-ban épült, 1700-as években barokk, 1818-ban klasszicista stílusban felújított Mirabell kastély parkja a világ egyik legszebb virágoskertje, melyet a 17. század végén, 18. század elején alakítottak ki szobrokkal, szökőkutakkal, pálmaházzal, madárházzal, szabadtéri színpaddal.

¹⁵⁷ Rezidencia (*latin*): székház. – A német nyelvterületen legkorábban, 696-ban alapított, román korban épült, a 17–18. században barokk stílusban átalakított salzburgi Benedek-rendi Szent Péter-apátságról (Stift Sankt Peter) van szó.

¹⁵⁸ Salzburg *Hellbrunn* nevű déli városrészében található az 1613–1615 közt késő reneszánsz és manierista stílusban épült, vízi játékaikról ismert hellbrunni kastély. Kertjében a közeli hegyekből érkező források vizét felhasználó látványosságok várják a látogatókat: különleges szökőkutak, víz mozgatta figurák, a bokrok és fák lombjai alatt rejtőzõ, a legváratlanabb pontokról elõspriccelõ vízsugarak. 1750–53 közt készült víz mozgatta mechanikus, zenélõ színháza, mely a nyüzsgõ várost, a különféle mesterségeket jeleníti meg.

¹⁵⁹ Mutatványok, fúrfangosságok.

¹⁶⁰ Salzburg ilyen vagy hasonló nevű külvárosát nem sikerült azonosítani.

¹⁶¹ Kapuzinerberg: 640 méter magas domb a Salzach folyó keleti partján. A magaslat nevét adó középkori erõdbõl kialakított kapucinus kolostor 1599–1605 között épült, mai formáját 1690 körül nyerte el. A dombra 11 stációkápolnából álló keresztút vezet (1736–1744), tetején 1629-ben épült a Franziskischlõssl, az egykori erõdítmeny, mely utóbb vadász házként mûködött.

¹⁶² A 1812-ben megnyitott Ganshof nevű vendégfogadó mind a mai napig mûködik Salzburg Maxglan városrészében.

¹⁶³ Egy reichersbergi apátságból való ágostonrendi kanonok szerzetes. – Reichersberg Salzburgtól 75 kilométerre északkeletre található, apátságát (Stift Reichersberg) 1084-ben alapították, a 12. század óta az ágostonos regulát követõ kanonokrend mûködik benne, szerzetesei ünnepélyes liturgiát és lelkipásztori munkát végeznek. Az eredeti román-gótikus kolostor tûzvészben pusztult el, 1695-ben építették újjá barokk stílusban.

¹⁶⁴ A *Fuschlsee* nevű tó Salzburgtól 20 km-re keletre, hosszúsága 4,1 km, szélessége 0,9 km.

¹⁶⁵ A *Wolfgangsee* nevű tó Salzburgtól 30 km-re keletre, hosszúsága 10,5 km.

¹⁶⁶ Sankt Gilgen község a Wolfgangsee északnyugati partján.

¹⁶⁷ A vasárnapi szentmisén vettek részt.

¹⁶⁸ Valószínûleg egy Ruth nevű lányról van szó.

¹⁶⁹ Bad Ischl, melynek gyógyfürdõje 1822 óta mûködik, Jedlik utazásának idején már európai hírû fürdõváros volt.

¹⁷⁰ Bad Ischl 1827/1828-as szezonban nyílt első hotelje, a *Gasthof zur Post* (ma Hotel zur Post), melyben a városi postahivatal is mûködött.

minden Ischlbe találkozó¹⁷¹ nevezetes helyet megmutogatott. Utóbb bajunk volt a kocsisunkal, azért el tökéllettük magunkat hogy Postán¹⁷² folytatjuk utunkat a Gmunden tóig.¹⁷³ Sétáltunk estve is, és vacsoráztunk. A' szomszédink csevegése miatt nem alhattunk.

[Augusztus] 25

[Bad Ischl – Ebensee – Gmunden – Lambach – Kremsmünster: kb. 80 km]

Reggel a' Postán¹⁷⁴ el indultunk 6 órakor, 2/4 9^{re175} elirtünk¹⁷⁶ *Ebenseere*. Itt sófőzést¹⁷⁷ meg néztük, reggeliztünk, és át hajókáztunk a' tavon¹⁷⁸. Részint borzasztó, részint elragatto szép itt a' tekéntete¹⁷⁹ a' tájéknak.¹⁸⁰ 11 órára ki száltunk *Gmundenba* az *aranyhajónál*¹⁸¹, 's ebédet parancsolván alkalmatosságot¹⁸² kerestünk *Lambachra*¹⁸³ hogy a' *Traun* esésit¹⁸⁴ megláthassuk. Ebéd után el indultunk 's el értünk az eséshez. Szép volt ez[,] de még szebb lett[,] midőn a' vizet öszve szorítottuk.¹⁸⁵ Megérdemlette a' látást. *Lambachra* 5 órakor érvén egy új alkalmatosságrul gondolkodtunk[,] hogy még az nap *Cremsmünsterbe*¹⁸⁶ mehessünk. A' Thier kocsmáros a' zöldfa¹⁸⁷ mellett ígérte készsége¹⁸⁸, 's nem drágán. Még¹⁸⁹ a' kocsi elkészült, a' lovak kaptak, magamat a' *fekete lónál*¹⁹⁰ egy Nethi¹⁹¹ nevezetű gyönyörű leánnyal mulattam¹⁹². Ebédeltünk 6 órakor, és el irtünk ¼ 10^a *Cremsmünsterbe*, be száltunk a' hegyen lévő vendégfogadóba.

¹⁷¹ Található.

¹⁷² Postakocsival. – A 19. századi értelmező szótárban a *posta* szócikk példamondataiban megtaláljuk a 'jármű' jelentést is: „*Indül, megjön, elmarad a posta. Postán menni, utazni, leveleket, málhákat küldeni. Külön postán utazni. A postát elszalasztani.* Minthogy a posták rendesen sebesebben járnak, innen jelent sebességet is. *Hamar ott termett, mintha postán ment volna.*” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. V. kötet. 1870.)

¹⁷³ Jedlikék másnapi úti céljáról van szó. A Gmunden várostól délre 12 kilométer hosszan elnyúló Traunsee 191 méteres mélységével Ausztria legmélyebb tava.

¹⁷⁴ Postakocsival.

¹⁷⁵ Fél kilencre.

¹⁷⁶ Elértünk. – Az *elirtünk* alak a nyugati palóc nyelvjárási régióra – benne Szímőre, Jedlik szülőfalujára is – jellemző zárt *i*-zés (*é > i* hangváltás) példája.

¹⁷⁷ Ausztria sótermelésének központja, Ebensee sóleparló üzeme 1596 óta mindmáig működik. A „sófőzés” során a Halstatt környéki sóbányákból származó, 40 kilométeres csővezetéken érkező só tizes oldatából párolással nyerik ki.

¹⁷⁸ A déli parton fekvő Ebenseetől az északi parti Gmundenig 12 km-es utat megtéve áthajózták a Traunsee tavat.

¹⁷⁹ Látványa.

¹⁸⁰ A tó környezete meglehetősen változatos. A keleti part meredek és nehezen megközelíthető, a Traunstein (1691 m) és más magas hegyek uralják. A nyugati partot kiterjedt rétek és középhegységi tájak jellemzik. A mérsékeltén vagy erősen erdősült magaslatok 700–1100 m magasságig emelkednek.

¹⁸¹ Jedlikék a gmundeni „Aranyhajó” fogadóba (*Gasthaus Goldenes Schiff*) tértek be ebédelni.

¹⁸² Járművet, lovas kocsit.

¹⁸³ Úti céljuk a felső-ausztriai Lambach város volt, melynek 1046-ban alapított, 1056 óta Benedek-rendi apátságát a 17–18. században barokk stílusban alakították át.

¹⁸⁴ A Traunsee tavat Gmundennél elhagyó Traun folyón a tóparti város és Lambach között nagyjából félúton található a 12 méter magas, 200 méter széles *Traunfall* vizesés. A folyószakaszt a 16. században fából épített csatornával (Fallkanal) tették hajózhatóvá.

¹⁸⁵ Tí. a folyószakaszon létesített gátrendszer segítségével.

¹⁸⁶ Helyesen: Kremsmünster.

¹⁸⁷ A „Zöldfa” nevű fogadó.

¹⁸⁸ Késztség: használati vagy berendezési tárgy; *itt*: jármű.

¹⁸⁹ Míg.

¹⁹⁰ A „Fekete ló” nevű fogadóban.

¹⁹¹ Az Annette beceneve.

¹⁹² Társaságában kellemesen töltöttem az időt.

[Augusztus] 26. [Kremsmünster]

Reggel papi módon öltözködve be mentünk a' klastromba¹⁹³, felvezettettük magunkat az Apáturhoz¹⁹⁴, az pedig mulattatásunkra egy Adalbert¹⁹⁵ nevezetű Professort rendelvén schematismussal¹⁹⁶ meg ajándékozott. Meg látogattuk az állat, bogár gyűjteményeket, utóbb fel mentünk a' Museum physicumba¹⁹⁷, ott leltük a' physicae professort Mariant¹⁹⁸, ki igen nagy szivességgel, és nyájassággal fogadott. Éppen az interferenciával¹⁹⁹ experimentálkodott²⁰⁰, 's kértük folytatná²⁰¹, mivel előttünk érdekes volt a' tárgy, ő engedett kérésünknek. Utóbb a' többi műhszereit is meg mutogatta. Csudáltam mennyire el vagyok látva a' leg újabb találmányokhoz²⁰² meg kíváncsi eszközökkel. Az apátur bökezüése, 's a' tudományok eránt vonzó szeretete minden hejányt be tölt. 12 lett az óra, ebédre indulánk, a' szörnyü hoszsu folyosón vigig sétálván Apáturhoz irtünk²⁰³, 's ettül az ebédlő szálába²⁰⁴ lépdeltünk. Már jelen találtuk az Officiansokat²⁰⁵. /: mert a' többi különösen²⁰⁶ ebédült. Az asztalon különös az ugrókút.²⁰⁷ A' nyári ebédlője az Apátnak, melyben ebédeltünk[,] egy roppant szála; Ebédeltünk[,] kávéztunk az apát nyári lakásában, mely több igen csinossan a' legválogatottabb képekkel nagyon ki ékesítve²⁰⁸. Az után a' Mariannal és Adalbertel

¹⁹³ Kremsmünster 777-ben alapított Benedek-rendi apátsága a 17. század közepén barokk stílusban nyerte el végleges formáját.

¹⁹⁴ Joseph Altwirth (1767–1840) korábban a német nyelvten és a klasszika-filológia tanára, 1824-től haláláig a kremsmünsteri apátság főapátja. (*1200 Jahre Kremsmünster*. Linz, 1977, 28. o.)

¹⁹⁵ Valószínűleg Adalbert Stifter (1805–1868) osztrák író, költő, festő és pedagógus. 1818–26 közt járt a kremsmünsteri apátság gimnáziumába, az itt eltöltött éveket később élete legszebb időszakának nevezte. Ebben az iskolában kapott bevezetést a korszakhoz képest újszerű természet-, irodalom- és művészetszemléletbe. Tanára volt Marian Wolfgang Koller fizikus és csillagász (Jedlikék másik kísérője Kremsmünsterben, ld. a lentebbi lábjegyzetben), aki felkeltette érdeklődését a természettudományok iránt. 1826-tól, már az utolsó kremsmünsteri gimnáziumi évtől rendszeresen vállalt korrepetálást, tartott magánórákat. Időközben irodalmi pályára lépett, első verspróbálkozásai 1827-ben születtek meg, első prózai művét 1829–1830-ban írta meg. 1832-ben és 1833-ban sikertelenül pályázott állami tanári állásokra, 1841-től ismét magánórákat adott. Tanítványa volt többek között Metternich osztrák államminiszter fia is, akinek 1843 és 1846 között fizikát és matematikát tanított. Heckenast Gusztáv pesti nyomdász és könyvkereskedő vette pártfogásába, aki 1841–42-ben kiadta műveit, ezt követően vált sikeres íróvá. Brigitta című elbeszélése (1844, átdolgozva 1847) a 19. század közepén Magyarországon játszódik. 1848-ban Stifter haladó liberálisként támogatta a bécsi forradalmat, a Nemzetgyűlés választója lett.

¹⁹⁶ Sematizmus (*latin*): rendi névtár, a rendtartomány intézményeinek, szervezeti fölépítésének és személyeinek adattára.

¹⁹⁷ Fizikaszertárba.

¹⁹⁸ Marian Wolfgang Koller (1792–1866) kremsmünsteri bencés szerzetes. A természetrajz és a fizika tanára, majd a bölcséleti fakultás igazgatója volt, a helyi csillagvizsgálót is ő irányította (1830–1847). Utóbb a bécsi felsőoktatási udvari tanács tagja, a kultuszminisztérium miniszteri tanácsosa. Meteorológiai megfigyelésekkel foglalkozott, ő végezte az első mágneses méréseket Ausztriában. 1848-ban a bécsi tudományos akadémia tagjává választották. Számos cikke jelent meg különböző tudományos folyóiratokban a csillagászat, a fizika és a meteorológia témakörében. (*1200 Jahre Kremsmünster*. Linz, 1977, 308. o.)

¹⁹⁹ Interferencia (*latin* > *angol*): valamely közegben terjedő két vagy több hullámmozgás egymást erősítő vagy gyengítő kölcsönhatása.

²⁰⁰ Kísérletezett (*latin*). Az *experimentum* 'kísérlet, próba; tudományos kísérlet' szóból.

²⁰¹ Az *ly* helyetti *l*-ezés a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

²⁰² Találmány *itt*: tudományos kutatás során elért új szellemi eredmény; új tudományos felismerés.

²⁰³ A *vígig* (végig) és *irtünk* (értünk) alakok a nyugati palóc nyelvjárás régióra – benne Szímőre, Jedlik szülőfalujára is – jellemző zárt *i*-zés (*é* > *i* hangváltás) példái.

²⁰⁴ Terem.

²⁰⁵ Officiáns (a latin *officium* szóból): a zsolozsma vezetője. *Officium*: a katolikus szertartásban a napi zsolozsmák egész napi rendje.

²⁰⁶ Külön. – A mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben történő megnyúlása (*különösen* > *különössen*) a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

²⁰⁷ Az ebédlő asztalán kisebb szökőkút működött.

²⁰⁸ Az *i* ~ *é* (*ékesít* ~ *ékesét*) hanghelyettesítés (nyílt *é*-zés) jelensége a Kisalföld déli peremén jellemző nyelvjárás jelenség.

felmentünk a csillagvizsgáló toronyba.²⁰⁹ Nem hittem volna[,] mennyi szép, és válogatott mint új, mint a legrégibb kép gyűjtemény találtatik ezen torony alsóbb emeletyeibe!²¹⁰ A felsőbb három /: talán négy /: tractusban²¹¹ találatnak a csillag vizsgáláshoz tartozandó, mind igen drága műszerek. Toronybul a kilátás gyönyörű. Különösen mutatja a tájékat²¹² a legfelső kis tornyocskába helyeztetett²¹³ camera obscura²¹⁴. Innét lemenvén a Refectoriumba²¹⁵ mentünk, hol a legfinomabb vörös budaival²¹⁶ szolgáltak. Itt szerencsételtünk²¹⁷ a Priorral²¹⁸, a ki emlétette[,] hogy 15 esztendő előtt kettő vala közülünk nálok vala²¹⁹. Azután a Bibliothekát mutatta meg Ulrik²²⁰ bibliothecarius²²¹, valami 35 ezer mind disznóbőrös könyv. Az épület szép, hosszabb²²² jóval[,] de keskenyebb a Sz. Mártonynál²²³. Meg néztük a halastavakat is, mellyek két helyett²²⁴ vannak. Estve lett, vacsorára mentünk; vacsora után az Adalbert intésire az Apát Ur alkalmatosságot²²⁵ ajánlott Steyerig²²⁶. Elhozatták a fogadóbul jószágunkat²²⁷, és egy szobába be helyeztettek.

²⁰⁹ A kremsmünsteri apátság déli szárnyát keleten az 1749–1758 közt épült, 51 méter magas, ún. „matematikai torony” zárja le, amely az egyik első magasház volt Európában. Itt található a csillagvizsgáló (Kremsmünster Sternwarte) is, ahol 1763 óta mind a mai napig (a világon a leghosszabb ideje) végeznek meteorológiai méréseket. A torony egyes emeletein a különböző tudományok gyűjteményei kaptak helyet.

²¹⁰ A humán tudományok és a művészetek a harmadik és a negyedik emeleten kaptak helyet, a műalkotások a művészeti teremben és a képgalériában láthatók. Az épület lépcsőházát számos portréfestmény, illetve Ptolemaiosz, Kepler és Tycho Brahe (1546–1601) dán csillagász szobra díszíti.

²¹¹ Traktus: épületrész; emelet.

²¹² Tájat.

²¹³ Helyezett.

²¹⁴ A camera obscura, azaz a 'sötétkamra' a legősibb fényképezőgép, amely lencse nélkül képes a képalkotásra. Egyszerű zárt doboz, melynek egyik oldalán egy kis lyuk van, ezért lyukkamerának is nevezik. A kamera előtti megvilágított téma megjelenik a nyílással szemközti oldalon. Az itt kialakult kép a valósághoz képest fejjel lefelé és oldalra fordítva áll. A felületre helyezett fényérzékeny anyagon lehetővé válik a fénykép elkészítése.

²¹⁵ Refektórium (*latin*): kolostori ebédlő.

²¹⁶ Az ún. „budai vörös” a budai borvidék egykor klasszikus bora volt, amely az 1730-as évektől az 1870-es évekig a nemzetközi kereskedelmi forgalomban is öregbítette a város hírnevét. 2011-től kormányzati támogatással próbálják újjáéleszteni a kadarka, csókaszőlő, továbbá az 1860-as évektől kékfrankos házasításával készült cuvée-t. Görög Demeter (1760–1833) író, szerkesztő, aki a szőlészet fejlesztésével is eredményesen foglalkozott, 1829-ben Bécsben kiadott *Sokféle szőlőfajoknak lajstroma...* című munkájában így írt a budai vörösről: Buda „gránát színű borával már régen tetemes kereskedést űznek a külső országokban is. Legjobb szőlőfaj a mellyből itt a veres bor készül és mellyel a szőlőknek nagyobb része bé van ültetve, a fekete kadarka, utána való a kleinschwarze, másutt rátz vagy vadfekete, tzigány szőlő [ti. a csókaszőlő].” És megjegyezte még a kadarkáról, hogy errefelé „schwarze katarker a neve, [ez] a kadarkából tsinált szó. Ez adja a jóféle veres budai bort. Aszszúja is van a jó esztendőkben.”

²¹⁷ Volt szerencsénk találkozni. – Szerencsétlet: látogatásával megtisztel valakit.

²¹⁸ A kremsmünsteri apátság perjelével. A bencés rendben a perjel az apát utáni legfőbb rendi előjáró, az apát helyettese, az apátság házfőnöke.

²¹⁹ Vagyis 1819-ben két pannonhalmi bencés szerzetes járt látogatóban, esetleg tanult vagy tanított a kremsmünsteri apátságban. – A budai helytartótanács uralkodói parancsra 1816. október 8-án kiadott rendelete arra utasította a pannonhalmi apátságot, „...hogy egyes növendékek finomodás, csiszolódás végett külföldi monostorba küldessenek, nevezetesen Kremsmünsterbe”. Ezt a rendelkezést 1817. április 22-én visszavonták, de ettől függetlenül is járhattak, tanulhattak és taníthattak magyar bencések Kremsmünsterben, utóbbira a 20. század elején is volt példa. (*A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. VI/A kötet. 1916, 54. o., 58. o., 482. o.; VI/B kötet. 1124. o.)

²²⁰ Ulrich (Udalricus) Hartenschneider (1781–1846), a természetrajz tanára, az apátság történetével is foglalkozott.

²²¹ Könyvtáros.

²²² Az apátságban a déli szárnya a legnagyobb, kb. 290 méter hosszú.

²²³ Ti. a pannonhalmi apátságnál. – Szent Márton (hegye): Pannonhalma régi neve.

²²⁴ Helyütt, helyen.

²²⁵ Járművet; lovas kocsit.

²²⁶ Helyesen: Steyr.

²²⁷ *Itt*: holmijainkat, csomagjainkat. – A *jószág* régies, népnyelvi jelentése: vagyontárgy; használati tárgy.

[Augusztus 27.]²²⁸

[Kremsmünster – Steyr – Seitenstetten: 45-50 km]

Reggel az említett mulatóink²²⁹ társaságába reggeliztünk, és elbucsuozván az Apáttul, és a' többtül tovább utaztunk. *Steyerbe* ebédeltünk. A' tájék itt kevesebbé volt szép. Steyerbül dél után fogadott kocsin *Seitenstettenbe*²³⁰ érénk, a' Gastmeister²³¹ Engelbert nagyon szivessen fogadott; említette hogy ő is volt [18]21diki esztendőbe Sz Mártonyba. Az után meg mutatta a' különös szépségü kép gyűjteményt, bibliothekát /: ez nagyon helyessen épült /: mineralogicus²³² gyűjteményt, egyházi kincseket és az épületet. El mentünk a' Conventbe²³³ a' Priorhoz²³⁴ /: most nincs Apátjuk²³⁵ /: ez említette hogy 50 esztendő előtt²³⁶ lett volna nálok egy Sz Mártonyi Benedictinus²³⁷. Vacsoráztunk az Officians asztalnál.²³⁸ Lefeküdtünk. Rettentő vala itt a' szélvész miatt az északa.²³⁹

[Augusztus 28.]²⁴⁰

[Seitenstetten – Sonntagberg – Waidhofen (an der Ybbs): 20-25 km]

Felkeltünk[,] megnéztük a' Museum physicumot²⁴¹ /: ez merő játék /: felestekömltünk²⁴², és tovább utaztunk egy ujonnan nehezen fogadhatott kocsin *Sontagbergig*²⁴³. Lent hattuk²⁴⁴ a' kocsit, fel mentünk a' hegyre²⁴⁵, szivessen fogadtak. Néztük a' tájékot, templomot²⁴⁶, mely nagyon szép; ebédeltünk. Az épület patriarchalis²⁴⁷. Le késértettünk²⁴⁸ nagy szivességgel, el bucsuztunk, és *Vaidhoferra*²⁴⁹ utaztunk.²⁵⁰

²²⁸ Jedlik a kéziratban az előző bejegyzéshez kapcsolva, gondolatjellel elválasztva írta le. Mivel a következő napról szól, a szövegkiadásban önálló bejegyzésként szerepel.

²²⁹ Akik társaságában töltötték az időt az előző napon.

²³⁰ Jedlikék az 1112-ben alapított seitenstetteni bencés apátságban (Stift Seitenstetten) szálltak meg. A kolostorépület mai formáját 1718 és 1747 között barokk stílusban nyerte el.

²³¹ Kolostori vendéggazda; vendéglátó házigazdák (*német*).

²³² Ásványtani.

²³³ Konvent (*latin*): szerzetesi közösség.

²³⁴ A bencés rendben a perjel (*latinul* prior) az apát utáni legfőbb rendi elöljáró, az apát helyettese, az apátság házfőnöke.

²³⁵ Kolumban Zehetner apát (1813–1834) elhunytá után, Jedlikék látogatásának idején a szerzetesek még nem választották meg az apátság új vezetőjét, aki végül Joseph (Josef) Gündl lett (1834–1851).

²³⁶ 1784-ben.

²³⁷ Bencés szerzetes.

²³⁸ Annál az asztalnál, amelyenél a szerzetesek a zsolozsmát imádkozzák.

²³⁹ Jedlikék az éjszakai szélvihar miatt már korábban sem tudtak nyugodtan aludni. Ld. az augusztus 15-ei bejegyzést.

²⁴⁰ A bejegyzés dátuma a kéziratban tévesen [augusztus] 27.

²⁴¹ Fizikaszertárat.

²⁴² Fölöstököml (a német *Frühstück* 'reggeli' szóból): reggelizik.

²⁴³ Helyesen: Sonntagberg.

²⁴⁴ Hagytuk. – A *t* előtti mássalhangzó elhagyása és a hangkapcsolat helyén a *t* kettőzése (*hagytuk* > *hattuk*) a szigetközi nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

²⁴⁵ A város a nevéből adó, a 704 méter magas Sonntagberg hegyen fekszik.

²⁴⁶ 1706–1732 között épült barokk kegytemploma a várost jelentős zarándokhellyé tette.

²⁴⁷ A templom „patriarchalis” minősítése téves, hiszen a katolikus egyház templomainak élén a négy *patriarkális bazilika* (2006 óta pápai bazilika), Róma négy nagy bazilikája áll, ilyen rangot a sonntagbergi kegytemplom nem kapott, s csak 1964-ben nyerte el a „basilica minor” címet. Helyes jelzője: *parokiális* (parochialis), a latin parochia 'egyházközség, plébánia' szóból, lévén hogy plébániatemplom.

²⁴⁸ Lekísértettünk. – Az *i* ~ *é* hanghelyettesítés (nyílt *é*-zés) a Kisalföld déli peremén jellemző nyelvjárási jelenség.

²⁴⁹ Helyesen: Waidhofen (an der Ybbs).

²⁵⁰ Az útinapló ezzel a csonka bejegyzéssel véget ér, így befejezetlen maradt, Jedlikék további úti céljait nem ismerjük.

Jedlik Ányos útinaplója (Ausztria és Csehország, 1835. augusztus 6–28.)²⁵¹

Lelőhely: a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára BK. 184/I. 1. 9. sz. fondja.

Közreadta és jegyzetekkel ellátta: Székács István

6^{dik} August 1835

[Pozsony – Bécs]²⁵²

El indultunk Posonybul *Bécsbe*²⁵³, én Banovitsal²⁵⁴ be száltam a' Stadt Londonba²⁵⁵, itt többféle tárgyakat be vásárolván, 's részint magunkat mulatván²⁵⁶ maradtunk három napig. Érdeemes kis történet eset [!] velem[,] midőn a' Graphit's praeparaten Depót²⁵⁷ kérdeztem.

²⁵¹ Jedlik 1834 után 1835 augusztusában ismét utazást tett Ausztriában barátjával, rend- és tanártársával, Mann Emiliánnal, ezúttal Csehországban is jártak. Bécsből indultak Brünn felé, felkeresték Drezdát, majd Teplicén át Prágába utaztak, és onnan érkeztek vissza az osztrák fővárosba. (Vö. MAYER 2010, 91. o., 162. o., 163–164. o., FERENCZY 2000, 21–23. o.) Jedlik útitársa, Mann Emilián János (1797–1876) bölcséleti doktor, történelemtanár, utóbb a felső-ausztriai lambachi bencés apátság perjele volt. Teológushallgatóként Pannonhalmán tanultak együtt, majd mindketten tanították Győrött a rendi növendékeket. Pozsonyba egy év különbséggel kerültek, Mann 1830-ban, Jedlik 1831-ben. Három közös útkürről tudunk, az első kettőről Jedlik készített naplót, de mindkettő befejezetlen, mert a bejegyzések véget érnek a hazatérés leírása előtt.

A lábjegyzetekben az egykor Ausztriához tartozó, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után cseh fennhatóság alá került városok mai nevét is feltüntettük.

Az eredeti írásképet – a filológiai hűségre törekedve igyekeztünk megőrizni: az *szsz* kettőshangzó formáját, illetve az aposztróffal ellátott névelőt és kötőszót (a', 's) meghagytuk; ahogy az előtte álló szót az *is* kötőszóval összekapcsoló kötőjelet is. Az eredeti szöveg helyesírásán csak az érthetőség céljából változtattunk, így kitéttük az elmaradt ékezeteket, az előforduló mondatkezdő kisbetűket nagybetűre cseréltük, illetve a tagoláshoz szükséges vesszőket és egyes hiányzó betűket szögletes zárójelben tüntettünk fel. A hosszabb mondatokat a szöveg könnyebb értelmezését segítő több mondatra tagoltuk.

Jedlik útinaplójának nyelvhasználata jól tükrözi szülőföldje, a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoport és a nyugati palóc nyelvjárási régió határán fekvő vidék, illetve a tágabb értelemben vett palóc nyelvjárási tömb hangtani, alaktani, szókészleti sajátosságait. A jegyzetek közt jelöltük a beszélt nyelvből származó, írásban is megjelenő hangtani és alaktani jelenségeket, illetve a tájnyelvi szavakat.

²⁵² Az utazás során felkeresett vagy érintett városok nevét a bejegyzés dátuma után szögletes zárójelben tüntettük fel.

²⁵³ Jedlikék úti céljait a bejegyzésekben dőlt betűvel emeltük ki.

²⁵⁴ Bánovics Szulpic Alajos (1801–1868) bencés szerzetes, gimnáziumi tanár. 1834–50 között Pozsonyban tanított, később bakonybéli perjel és jószágkormányzó (1852–55), 1855-től haláláig a pápai bencés rendház főnöke, 1864-től a gimnázium igazgatója is. Végrendeletében nagyobb összeget hagyományozott a szegény sorsú és tehetséges diákok segélyezésére, jelentős könyvtára az iskolát gyarapította. – Nevében Jedlik a kettős betűt a *ts* feletti vonással jelölte.

²⁵⁵ Az egykori Zur Stadt London ('London városhoz') hotel (Fleischmarkt Nr. 684), ma Hotel Post (Fleischmarkt 24) Bécsben.

²⁵⁶ A *mulat* jelentése: (társaságban) kellemesen eltölti az időt.

²⁵⁷ Graphitpräparaten Depo[nie] (*német*): grafitkészítmény-lerakat. – Jedlik talán a galvánelembe való szénlemez alapanyagaként érdeklődött a grafit iránt.

9^{dik} Aug.

[Bécs – Wolkersdorf – Poysdorf – Feldsberg]

Nyoltz órakor reggel az Oroszleány²⁵⁸ vendégházbul Stellwagen-nyon²⁵⁹ több hozánk [!] hasonló bécsi utasok társaságában el indultunk Poysdorf²⁶⁰ felé, a' kocsi nagyon rázot [!], 's talán ez által sok neveltségre ada alkalmatosságot. Ebédeltünk *Volkersdorfban*²⁶¹. Meg érkezünk *Poysdorfba* 7 óra felé, itt négyen öszve álván [!] Steyerkocsit²⁶² fogadtunk 5 forinton²⁶³ Feldsbergbe²⁶⁴, az út hegyes völgyes, egy kevéssé kellemetesebb[,] mint Bécestül Poysdorfig. Út közben véltük a' holdat feljönni, azonban nagy tűz vala egy közel levő faluban, mely 100 numerust²⁶⁵ megemésztett. Meg érkezünk *Feldsbergbe*[,] vacsorául gondolkoztunk, 's a vendég fogadós jól el készített²⁶⁶ fiatal nyullal meg felelt kívánságunknak. Jól aludtunk a palaczkás²⁶⁷ ágyunkban,

10^{dik} Aug.

[Feldsberg – Vacsen (?) – Grenzgeberg (?) – Eisgrub]

2 fertály nyolczra²⁶⁸ fel kelvén reggelit vettünk²⁶⁹, és a bécsi utas társainkat aludni engedvén ki mentünk a Reissten²⁷⁰ nevezetü vadaskertbe[,] a hol gyönyörü stylusban épült gloriétát²⁷¹ mindenkép [!] megvizsgálván, a' tájéket²⁷² körül nézegetvén vissza indultunk /:itt rettentő szelet kell vala kiálnuk [!]:/.

Ezután meg néztük a kastélyt²⁷³[,] szép[,] szép, de még-is nem különös, a' képek nem válogatottak, a székeknek egy része hatyu tollakkal vagyon töltve. A kutya tenyésztést²⁷⁴ meg nézni nem tartottuk érdemesnek. Itt egy barátságos Czimmervarterné²⁷⁵ volt a mutogató²⁷⁶.

258 Oroszlán. – A szóalak magyarázata: „A köznép, midőn szebben akar szólani, így ejti, oroszleány, mintha oly véleményben volna, hogy öszvetett szó az orosz és leány részekből. Megvan t. i. népünkben azon okszerű tulajdonság, hogy értelmesen akar beszélni, honnan nem egyszer az történi rajta, hogy midőn a szónak eredeti jelentését nem tudja, helyette olyat használ, melynek valamely értelme van...” (orozlán, orozlány címszó. In: CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. IV. kötet. 1867.)

259 Stellwagen (*német*): társaskocsi. – A Jedlik által toldalékolt alak (ejtsd: *stelvágenyon*) az *n > ny* átmenet példája, amely a középpalóc és az Ipoly vidéki palóc nyelvjárás hangtani sajátossága.

260 Helyesen: Poysdorf.

261 Helyesen: Wolkersdorf. Mai teljes neve: Wolkersdorf im Weinviertel.

262 Stájerkocsi; német neve *Steuerwagen* ('kormánykocsi'), tehát etimológiailag nincs köze a *Steier* ('stájér') népnévhez. A járművet két ló húzta, és nyolcan utazhattak benne négy sor ülésen.

263 A konvenció forint (németül: Gulden Conventions-Münze, röviden Gulden C. M.), más néven rajnai forint (rénes forint, rénus forint stb.) vagy birodalmi forint 1753-tól 1858-ig volt forgalomban.

264 Ma Valtice (Csehország), 1919-ig Ausztriához tartozott.

265 Numerus (*latin*): szám. – Valószínűleg arról van szó, hogy a tűzvészben száz telek- vagy házszám alatt álló épület semmisült meg.

266 Az *i ~ é* (*készített ~ készített*) hanghelyettesítés (nyílt *é*-zés) jelensége a Kisalföld déli peremén jellemző nyelvjárási jelenség.

267 Poloskás. – Palacka: észak-magyarországi tájszó.

268 Fertály (*német* >): negyedóra. – Két fertály nyolcra: „kétnegyed” nyolcra, tehát fél nyolcra.

269 (Meg)reggeliztünk.

270 Rajstna (Reisten) domb: ma Homole, a Valticétől (Feldsberg) 1,6 kilométerre délnyugatra emelkedő 280 méter magas domb.

271 A dombon 1817–23 közt romantikus-klasszicista stílusú kolonnád (oszlopsor) épült. Bár a kilátóként is szolgáló építmény mintája a bécsi schönbrunni kastély kertjében álló gloriétta volt – ezért nevezi Jedlik is „gloriétta”-nak –, középső részén nem üvegezett terem vagy pavilon található, hanem diadalív.

272 Tájat.

273 A Liechtenstein hercegi család által a 17. század végén barokk stílusban épített valticei (feldsbergi) kastély.

274 Tenyésztett kutyák telepe.

275 Zimmerwärter (*német*): szobafelügyelő, szobaszolga, szobainas; előkelő házak lakóinak, vendégeinek kiszolgálására szerződötetett alkalmazott.

276 Ti. aki a kastélyt megmutatta Jedlikéknek.

Viszsa tértünk a' szállásunkra[,] jószágunkat²⁷⁷ öszve raktuk[,] kis ebédet parancsoltunk, melly alatt panaszolkodtunk a' kocsmárosnének[,] hogy palaczkás²⁷⁸ ágyat adot [!], ő csudálkozott rajta, mivel[,] mint mondá[,] nem rég egy Wanzenmachernek²⁷⁹ 4 huszast fizetett az ura, mi a timsót²⁸⁰ javasolván neki[,] természetesnek találtuk[,] hogy a Wanzenmacher fáradsága után egy két palaczka találtassék. Ebéd alatt jó társaságunk vala, t. i. egy a' Edel Fanihoz²⁸¹ hasonló kisasszony, annyostul²⁸², beszélgettünk [!] egyrül másrul[,] velünk barátságos leve. ~ Ebéd után hátunkra vettük butorinkat²⁸³[,] meg indultunk, Belveder²⁸⁴ felé, falu végén ismét láttuk az említett ebédlő társnéinkat; azután a falun kívül szekerkénket²⁸⁵ öszve rakván magunkat a' könnyebb utazásra készítettük. Midön foglalatoskodnánk[,] az említet²⁸⁶ [!] aszszonyság leányostul mellettünk kocsizván meg állott, és nagyon szivessen²⁸⁷ kocsijába invitált Eisgrubig²⁸⁸, mi okul adván[,] hogy még addig több ut mellett levő nevezetes tárgyakat meg akarnánk nézni, szivességit meg köszöntük, és kis kocsinkon utunkat örömmel folytattuk. Egy mézáros tudatlanságából a Rendesvous²⁸⁹, és Belvedért el mellőztük; a Vacsennál [?]²⁹⁰ le térvén az útrul Grenzgebey²⁹¹ fele indultunk, a' tót²⁹² gyerekek utaséttása²⁹³ szerint szekerkénkel együtt egyenesen be mentünk a' kertbe, itt a kertész[,] barátságos ember

277 Itt: holminkat, csomagjainkat. – A jószág régies, népnyelvi jelentése: vagyontárgy; használati tárgy.

278 Poloskás.

279 Wanzenmacher (német): poloskairtást végző szakember.

280 A legismertebb timsó a kálium-alumínium-timsó vagy kálium-alumínium-szulfát ($KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$); összehúzó hatású, fehéres, kristályos anyag, vizes oldata savas kémhatású. Vérzéscsillapításra, fertőtlenítésre, bőrcserzésre használják.

281 A német névforma Franziska vagy Fanny Edel, a magyar Edel (ejtsd: *édel*) Franciska vagy Stefánia, személyét nem sikerült azonosítani.

282 Anyjával együtt.

283 A *butor* régies jelentése: batyu; útipoggyász, csomag(ok). A Czuczor–Fogarasi-féle értelmezőszótár szerint: „1) Azonos *bugyor* szóval, lágyan, *bútyor*, am. csomóba, kötött, lepedőbe takargatott holmi, máskép: *batu*, *batyu*, *motyó*, *poggyász*, *ponyecz*. *Háton czepelni a butort*. *Mindene belefér egy butorba*. Ebben hordozzák a vándor életet élők minden czelezulájokat, holmijokat.” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I. kötet. 1862)

284 A Lichtenstein hercegi család Belvedere nevű kastélya Valticétől (Feldsberg) északra, mely 1802–1806 között nyári tartózkodásra épült.

285 Alighanem az előző, 1834-ben Ausztriában tett utazásuk tapasztalatai vezették Jedliket és Mannt arra, hogy a szebb vidékeket rövidebb távon érdemes gyalog bejárni, nem pedig a robogó lovaskocsik ablakából szemlélni. Hogy ilyenkor ne a vállukon kelljen cipelniük, csomagjaik szállítására szétszedhető kis kocsit vittek magukkal (olyasféle lehetett, mint manapság a kerekesek bevásárlótáskák), amelyet felváltva húztak. Jedlik valószínűleg nem sokkal indulásuk előtt Pozsonyban készítette, talán saját tervei alapján. Különös, újszerű és praktikus alkotmánynak kellett lennie, ha jártukban-keltükben ekkora csodálkozást és elismerést keltettek vele falun és városban egyaránt. Megelégetve a túlzott érdeklődést, vagy ha olyan helyre értek, ahol nem akartak feltűnést kelteni vele, illetve a terep alkalmatlan volt a kocsik használatára, szétszedték, és csomagjaikkal együtt a vállukon vitték. (FERENCZY 2000, 21–22. o.) – A *szekér* – *szekeret* típusú névszótövekben az *e*-s megfelelés (tehát a toldalékolt alak váltóhangjának, szó végi rövid hangzójának megjelenése az alapszóban) a közép-, a déli és a keleti palóc nyelvjárásra jellemző alaktani jelenség.

286 Említett.

287 A mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben történő megnyúlása (*szivesen* > *szivessen*) a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

288 Ma Lednice (Csehország).

289 Rendezvous (Diana szentélye): 1810–1812 között J. L. Hardtmuth tervei alapján épült romantikus, római diadalívet utánzó, reprezentatív erdei épület, empire stílusú díszteremmel, homlokzatán vadászjeleneteket ábrázoló domborművekkel, mintegy 1,5 kilométerre Valticétől. Eredetileg a vadászaton részt vevő arisztokraták találkozóhelyéül szolgált, erre utal francia elnevezése.

290 A helynevet nem sikerült azonosítani.

291 Grenzgebiet (német): határvidék / Grenzgebäude / Grenzgebäu. Ti. Ausztria és Morvaország határvidéke.

292 Itt: cseh; Jedlik valószínűleg általános értelemben ('szláv') használta a kifejezést.

293 Utasítása. – Az *i* ~ *é* hanghelyettesítés (nyílt *é*-zés) a Kisalföld déli peremén, a mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben történő megnyúlása a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

lévén[,] meg mutatta az emberi észnek, és mesterségnek remek munkáját, illy szépséget nem könnyen lehet képzelni. A *Grenzgebey* közepén meg[y] az Austria és Moravia²⁹⁴ határa, ismét szép kilátás vagyon a tó hosszába egész az Appollo templomáig²⁹⁵, melyet tudatlanok Napoleon templomának is neveznek. Ebbe a tóba láttunk egy nagyon könnyü[,] hat evedző²⁹⁶ legényre készültt [!], és minden féle vánkusokkal, és más e félékkel el látott ladikot²⁹⁷, mellyel sokkal gyorsabban lehet haladni, mint az anglus paripákkal. — Innét mentünk a' Fischer hüttebe²⁹⁸, hol egy fiatal tót ember mutatta meg a' nézni valót. Ennél egy kis kenyeret, és jó vizet vettünk magunkhoz. —

Ezután jöttünk a Circusba, mely a [RAJZ] formájátul kapta nevit. Itt öszve jöttünk a bécsi utazó társainkkal, kik szekerkénket csudálták, és helyben hagyták²⁹⁹. Ők előre kocsizván mi követtük őket; az után meg néztük a' Kühstalt³⁰⁰[,] egy szépen épült gömbölü³⁰¹ ebédlő, ebben mindenféle cserép és porcellan mesterséges edények találtattnak [!], nevét onnit³⁰² vette, hogy az üveg ablakokon keresztül a' körben álló teheneket lehet szemlélni. — Ezután nagyon homokos úton által törtettünk Apollo templomába, melynek tetejére fel lehet mászni, én a' nagy szél, és gyenge lajtorja miatt egészen nem mentem fel; errül a' kilátás *Grenzgebey* felé felséges. —

Innét mentünk szekerkénkel *Eisgrub* felé, a falu vígén³⁰³ le ülvén szekerünket széllé szettük³⁰⁴, hátunkra vivén³⁰⁵ butorinkat szekerkénk magasztalása közben be értünk a' vendégházba, szobát kértünk, uzsonnázunk, és ki mentünk a kertet meg szemlélni, ezt leirni szépségiben lehetetlen, ezt csak látni kell, különösen³⁰⁶ érdemes benne maga a kastély³⁰⁷[,] mellyet a Herczeg jelenléte miatt néznünk nem lehetett; azután a' Chinai ház, hat Chinai selyemre festett originalis³⁰⁸ képekkel, ezeknek ára 36,000 pengő pénz vala; A török torony alatt négy szoba törökösön török készítményekkel el látva; a torony maga 36 öl³⁰⁹ magos és 302 gradicos³¹⁰, innét³¹¹ a kilátás felséges. [RAJZ] Ezenkívül vagyon még ezen kertbe egy barlang és víz mesterség³¹², római formára épült vízi csatorna /:aquaeductus³¹³:/, római kapu, vízajtó műszer³¹⁴, fördőház. A kertben levő viz minden héten kétszer meg újztatik³¹⁵. —

294 Morvaország (Morava): történelmi táj Csehországban, a Morva folyó mentén. Jedlikék utazása idején a Habsburgok birtokolták.

295 A templom egy dombon (220 méter a tengerszint felett), empire stílusban, 1817–1819-ben épült. A központi relief a napszekeren ülő Apollón istent ábrázolja a múzsák kíséretében.

296 Evező.

297 Feltehetőleg egy regattaféléről van szó.

298 Fischerhütte (*német*): halászház, halászkunyhó.

299 Helybenhagy: (meg)dicsér, elismer.

300 Kuhstall (*német*): tehénistálló.

301 Az *ly* helyetti *l*-ezés a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

302 Onnit.

303 Végén.

304 Széjjelszedtük, szétszedtük.

305 Vévén. — Az *onnit*, *vígén*, *vívén* alakok a nyugati palóc nyelvjárás régióra – benne Szímőre, Jedlik szülőfalujára is – jellemző zárt *i*-zés (*é* > *i* hangváltás) példái.

306 A mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben történő megnyúlása (*különösen* > *különössen*) a csallóközi-szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

307 A Liechtenstein hercegi család – a windsori palota mintájára – épített kastélya, óriási parkkal, tavakkal különböző kisebb műépületekkel (múzsatemplom stb.).

308 Eredeti (*latin*).

309 Öl: régi hosszsmértékegység, 1,896 méter. – 36 öl körülbelül 70 méter.

310 Grádics (*latin* >): lépcső(fok).

311 Nehezen olvasható szó, esetleg: *ismét*.

312 Vízi mutatvány, furfangosság.

313 Csatornahíd; az ókori rómaiak távolsági vízvezetéke (*latin*).

314 A víz hajtóerejét felhasználó szerkezet.

315 A bejegyzésben szereplő *emlétt*, *utaséttása*, *készéttettük*, *készítményekkel*, *újéttatik* alakok az *i* ~ *é* hanghelyettesítés (nyílt *é*-zés) példái, amely a Kisalföld déli peremére jellemző nyelvjárás jelenség.

El fáradván az egész napi járásban kocsikánknak vasait börrrel be huzattuk, vacsorát parancsoltunk, és le fekünni³¹⁶ készültünk. Vacsora alatt ismét öszve jöttünk előbbi társainkkal; aludtunk nyolc óráig³¹⁷.

11 Aug.

[Eisgrub – Auspiz – Gr. Niemsitz – Nuszlan – Sellovitz – Brünn]

Elindultunk 9 óra előtt, falun kívül kocsinkat rendbe szedvén ebédre el értünk *Ausspizre*³¹⁸, a hol az Emilian³¹⁹ atyafiait fel kereste, ebéd alatt a' szomszéd faluba tűz támadott; itt a' kocsmárosnak helyes leányai vannak, nevettek, hogy kettőnek a' nevit el találtam. Ebéd előtt a Priklabá egy huszár szekerkénket csudálván azt a' dicséretet adá, hogy nem csak a' német okos[,] hanem a' magyar-is. — Ebéd után az Emilian atyafija bennünket meglátogatott, és a' falun kívül el késért, itt helyre állítván kocsinkat, rossz³²⁰ uton folytattuk utunkat, egy embert, ki éppen kövecsezte az utat, meg intettünk[,] mért rontya el az utat, ő azt felelte[:] *Ich bin unschuldig*³²¹; bizonyította³²², hogy ámbár mindig az uton vagyok[,] soha sem látott olyan szekeret, mondtuk neki[,] hogy *englische Wagen*³²³, 's ő boszorkodva emléti[,] hogy minden ujat, és jót englischnek neveznek, pedig wer weis wo der Wagen gemacht war?³²⁴ —

Tovább értünk *Gr. Niemsitzbe*, be mentünk szekerünkkel a vendég szobába be mentünk, ott a huszár bajtársának mutatta szekerünket; a kocsmáros meg akartuk fogadni[,] hogy Brünnbe vinne el bennünket, úgy látszott[,] hogy sokat kért[,] gyalog folytattuk³²⁵ utunkat; hozzánk kapcsolta magát egy uradalmi tiszt, ki utunkat rövidíteni akarván a' rétekre, 's répa földekre vezetett, a' hol a' szekerkénkel nem kevés bajjal halladtunk, míg³²⁶ az utra esmét ki irtünk. El bucsúztunk a' jó akaratú, de nem nagy belátású³²⁷ tisztül /:mert szekerünket a gőz kocsihoz hasonlítá³²⁸./[,] és egy *Nuszlan* nevezetű falun keresztül húzta az Emilian kocsinkat, az egész faluban csipöltek³²⁹, minden pajtából ki futottak[,] a csiplők csudálták szekerünket, mentegették magokat, hogy ők még ez illyest nem láttak, a' kömévesek le ugráltak állásaikról³³⁰, utza közepire futottak, 's addig néztek utánnunk, a' meddig csak láttak. Én nem győztem velek totul beszélni³³¹; helybe hagyásaikat³³² ki halgatni³³³. Ezen a' napon *Szellovitzon* vásár vala[,] sok mindenféle ember előnkbe jöve, mindegyik³³⁴ meg állott, vissza fordult, nevetett, csudálkozott, mi is neveltünk, őket a' tárgy czélerányosságáru könnyen meg győztük, s nem egyszer décséreteiket ki halgattuk. Egy öreg ember barátságossan ki kérte[,] hogy szekerkénket huzhassa, sajnálta[,] hogy ő fiatal korába vásárookra járván butorát³³⁵ oly

316 *A fekünni* alak a hátra ható hasonulás példája.

317 Ti. másnap reggel 8 óráig.

318 A szó másik olvasata: *Augspizre*.

319 Ti. Mann Emilián, Jedlik útítársa.

320 Rossz minőségű.

321 „Ártatlan vagyok.” (*német*). – A kéziratban az *u* betű fölött ~ vonás.

322 Bizonygatta.

323 Angol kocsik (*német*). – Abban az időben főként Angliában már nagyon elterjedtek a könnyű szerkezetű, de még nem cső vasalkatrészekből összeállítható kocsik, kerékpárok, s Jedlikék „szekerkéje” is ezek mintájára készülhetett. (FERENCZY 2000, 22. o.)

324 „Ki tudja, hol készült ez a kocsi?” (*német*).

325 Az *ly* helyetti *l*-ezés a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

326 Míg.

327 A *belátás* jelentése itt: bölcsesség, eszesség, észbeli képesség.

328 Bizonyára a kocsi vasalkatrészei vezették erre a helytelen hasonlatra. (FERENCZY 2000, 22. o.)

329 Csépeltek.

330 Állványokról.

331 Jedlik szülőföldjén, Nagyszombati iskolai éve alatt és Pozsonyban is a szlovák nyelvi közeg mellett vagy abban élt, így valamelyest megtanulhatta a nyelvet. (Ld. MAYER 2010, 90–91. o.)

332 Helybenhagyás: elismerés, dicséret.

333 Végighallgatni.

334 Első *g* felett ~ vonás a *gy* kettős hangzó rövidítéseként.

335 Batyuját, összecsomagolt áruját.

nehezen hátán hordozta, midőn illy módon sokkal könnyebben vihette volna. Egy tragacsos³³⁶ aszszony jött előnkbe több emberek, aszszonyok társaságában vásárrul, midőn bennünket meg látá[,] azt mondá[:] no jo! 's én hamarjába azt felelém:³³⁷ csó! sag je to lepsé jako vossé tragas,³³⁸ 's az egész társaság aplaudált³³⁹. —

El értünk *Sellov[it]ig*, mivel itt vásár volt, nem akartuk az egész tömeget magunk után indítani, szellé szettük szekereinket. A korcsmánál vásáros szekerekre találtunk, és egyet meg fogadtunk[,] ez egy bábos³⁴⁰ társaságában zötyögős uton lán el vitt bennünket *Brünnbe*. Az ut nagyon alkalmatlan vala, a' bábos olvasot[t], 's tapasztalt embernek lázott, csak azt csudáltam[,] hogy ő-is a' lán ült, nekem a' nadrágom harmadfél³⁴¹ óra mulva ki kopott. — *Brünnbe* értünk[,] a legközelebb levő kapun³⁴² be nem mehettünk, mert azt csinálták, fél várost meg kelle előbb kerülnünk. Beszáltunk a Sas vendégházba.

12 Aug.

[Brünn]

Más nap magunkat rendbe szedvén, reggeliztünk a Krautmarkti kávéházba /:itt a kávé csak 14 x³⁴³:/[,] azután meg látogattuk a' Bartelmus Linát³⁴⁴, ki[,] midőn be irtünk[,] bennünket mindgyárt meg ösmert, le ültünk, 's még³⁴⁵ annya[,] testvérje haza jöttek[,] sokáig mulattunk³⁴⁶, meg szemléltük a' mázos vas edények fabricáját³⁴⁷. Ebédre vissza³⁴⁸ tértünk szállásunkra, ebéd után a' Bartelmus Lina egyik testvérje bennünket a' városba körülvett, azután kimentünk a Zemanek kertibe[,] itt uzsonnázunk, ismét egy kis posztó fabricát, mely gözönnyel³⁴⁹ [!] munkálkodik[,] látogattunk meg, meg néztük az Augartent-is; tovább a' Frauensberget, mely a többi között figyelmet érdemel, itt áll a Napoleon meg győzete után szép obeliscus is. Eddig hét óra levén theatrumba mentünk, szépen jádzodtak, de kevés volt a' néző. Vacsoráltunk a' szállásunkon. Vacsora után egy kevéssé meg néztük az utzákat, és akkor kezdék a lámpásokat ojtogatni[,]³⁵⁰ mivel a' hold fel jöve.

336 Tragacs: targoncaszerű, egykerekű szállítóeszköz.

337 A kettőspont jele [ː].

338 A naplóban e bejegyzéshez Ferenczy kézírásával papírszelet van mellékelve, rajta a szlovák szöveg és a magyar fordítás: „Micsoda! Mond van ez jobb (szebb?) mint ti tragacs!” (Mayer Farkas jegyzete.)

339 A latin *applaudo* igéből: megtapsolta; tetszését, helyeslését kinyilvánította.

340 Mézeskalácsot, mézesbábót készítő és árusító iparos, kereskedő. (Vö. CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I. kötet. 1862.)

341 Két egész és a harmadik fele, tehát két és fél. Vö. *más(od)fél*.

342 Ti. városkapun.

343 14 x: 14 krajcár. – A krajcárt általában *kr*-nek vagy *xr*-nek jelölték, illetve kézírásban sokszor csak *x*-szel rövidítették.

344 Bartelmus család: Jedlikék egyik rendtársának rokonai éltek Brünnben, ők segítettek a szálláskeresésben, és kísérték Jedlikéket a vidéket bejárva. – Karoline Bartelmus (1817–1903), esetleg Karoline Anna Nepomuceno Bartelmus (1819–1847).

345 Míg.

346 Társaságában kellemesen töltöttük az időt.

347 Fabrica (*latin*): gyár.

348 Az *sz* fölött $\bar{\text{~}}$ vonás a *ssz* kettős hangzó rövidítéseként.

349 Gözöny: gözgép. A nyelvújítási szó Széchenyi István szóalkotása (1835). (Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. II. kötet. 1908, 467. o. *Gőzkocsi* címszó alatt.)

350 Oltogatni.

13. Aug.

[Brünn]

Reggel a templomokat látogattuk, a Pál templomába dupla csiga gradics³⁵¹ vezet a toronyba, gradicsok száma 86[,] de mindegyik igen magas, 's a' fel menetel alkalmatlan, fellülről a' kilátás szép; öreg templom-is szép, kívül gothicus, belülről újabb izlésre³⁵² változtatva, nincs tornya. Voltunk a' Brüni muzeumba-is, midőn az udvarba be értünk[,] már sok kíváncsira találtunk, be vezetett bennünket egy Kmety³⁵³ forma csunya ember, ki az üres explicatiojáva[³⁵⁴] nagyon terhemre volt. Több szobába találtatnak a' ritkaságok, de mind ezek annak, ki bécsi museumokat látott[,] még sem ritkaságok, érdekesek mind azon által, mivel láthatni, a' Bruni³⁵⁵ tudományos állapotját bennük. A physikai műszerek kevés, 's nagyobb része rossz villány³⁵⁶ műszerekbül, és sok batteriábu³⁵⁷ áll, holott³⁵⁸ egy üveget³⁵⁹-is alig tudtak meg tölteni. A természeti gyűjtemény leg szebb[,] de minden rend nélkül vagyon el rakva. —

Ebédre Bartelmusékhoz siettünk[,] itt meg kelle szekerkénket, paraplénkat³⁶⁰ mutogatnunk, ebédnél sokáig ültünk minden félírlül beszélgetvén; ebéd után egyik a Lini³⁶¹ testvérjei közül[,] August³⁶² el vezete bennünket a' leg nagyobb posztó fabricába³⁶³, itt sok volt a' nézni való, az volt a' leg szebb, hogy a nagy szálákba³⁶⁴ el helyheztetett gyapju elkészítő³⁶⁵, fonó és kallózó[,]³⁶⁶ nyíró szerszámok mind egy gőz machina³⁶⁷ által eleven mozgásba tartatott; az egész fabrica gázzal³⁶⁸ világittatik. — Még³⁶⁹ a' fabricába mulattunk[,]³⁷⁰ rettentő villámlások között megnyíltak a' felhők, és nagy mennyiségű eső hullottak. — Midőn az eső le csillapult[,] Bartelmusékhoz vissza mentünk, el búcsúztunk, és theatrumba siettünk, hol az Unbekannte operát adták, szépen, s jól énekültek³⁷¹.

351 Csigalépcső.

352 Ti. barokk stílusban.

353 Személyét nem sikerült azonosítani.

354 Explicatio (*latin*): magyarázat, fejtegetés.

355 Brünni.

356 Villamos, elektromos.

357 Battéria (*francia*): villamos telep; galvánelem.

358 Ahol; azon a helyen.

359 Ti. üvegtárlót.

360 Paraplé (*francia > német*): esernyő.

361 Karoline Bartelmus.

362 August Bartelmus (1810–1891).

363 Posztógyár, textilgyár.

364 Szála (*olasz > német*): terem.

365 Az *i ~ é* (*elkészítő ~ elkészítő*) hanghelyettesítés (nyílt *é*-zés) jelensége a Kisalföld déli peremén jellemző nyelvjárási jelenség.

366 Kallóz: gyapjúszövetet tömörít, tartósabbá tesz; ványol.

367 Gőzgép.

368 Gázal, a *z* fölött $\bar{\text{}}$ vonás a kettős hangzó rövidítéseként.

369 Míg.

370 Töltöttük az időt.

371 A szótagzáró *l* előtti magánhangzó módosulása (*énekel > énekül*) a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióra, így a nyugati palóc csoporttal határos csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra is jellemző hangtani jelenség.

[Augusztus] 14

[Brünn – Eva luka (?) – Stirhölle (?) – Blansko]

Reggel számot vetettünk³⁷² vendégfogadósunkkal[,] [és] a Bartelmus Traugotta³⁷³ gyalog meg indultunk 8 órakor *Blanzko* felé, elein az utunknak eső esett, az ut tapadós vala, de nem sokára kitisztult szép utunk volt; hegyek között majd mély³⁷⁴ utakban, majd szép völgyekben, 's fok³⁷⁵ [!] alatt siettettünk inasinkat, egyszer kétszer vízzel vagy sörrel s[z]omjuságunkat oltogattuk, csak ugyan sokára[,] egy óra felé el értünk, egy vas olvasztó kemenczét, innét tovább utazván el jöttünk az Eva lukához, tovább pedig Stirhöllehez, mely egy barlang, két gyermek szürkös³⁷⁶ fenyőt gyujtván[,] bennünket a' barlangba be vezetett, ez hol tágosab³⁷⁷, hol szűkebb, majd alacson[,] majd magos³⁷⁸, 's templomokat, és kápolnákat képez, a' menetel benne bátorságos³⁷⁹[,] hossza 350 lépés vala, levegője hives³⁸⁰, az ember látta a' lehetit. — A gyermekek löttek-is benne, 's utoljára égő fájokat fel dobták egy üregbe[,] a' hol sokáig égtek; mivel egy formán nem kaptak, verekedés ütött ki a' két gyerek között, mi evvel is mulattuk magunkat. — A barlangon kívül rettentő vala a' héség³⁸¹, de nekünk *Blanczkora* sietnünk kelle[,] mert ott várakozának reánk ebéddel; Öt óra felé több falukon keresztül el értünk bágyadva a *Blanczko* helységbe, leg először-is a' vendégházba szállást kértünk, azután a Bartelmus Károly, ki Blanczkon hivatalban vagyon, bennünket ebédre vezetett[t], az ebéd igen jól esett; ebéd után ki mentünk az vas olvasztó kemenczét meg nézni; láttuk[,] hogyan csinálják a vas rudakat-is. Láttunk készen³⁸² minden félye³⁸³ műszereket, gözmachinara való ocreákat³⁸⁴, különösen pedig kettőt, mellyek Triestbe kiszéttettek³⁸⁵, egynek egynek a' súlyja 50 mázsa³⁸⁶ vala, akkor kezdének a' belső része siméttásához, mely leg alább 20 napig tart. Egy olvasztóba³⁸⁷ akkor öntöttek[,] hogy be léptünk, igen szépen szikrázott a vas[,] ha a' nedves földre estek cseppjei. Viszsa mentünk szállásunkra, leirhatatlan szomjuságtul el epedve, vizet és bort adattunk magunknak, szomjuságunkat el ojtani³⁸⁸ hamarjába képesek nem valánk; Utóbb láb vizet-is használtunk, 's le feküdtünk. — Mivel a nadrágunk és nadrág tartónk színeiket eresztették[,] olyanok levének gatyáink, és mellyéneink³⁸⁹[,] mint a' szénégetőké. Aludtunk.

372 Elszámoltunk.

373 Gottfried Traugott Felix Bartelmus (1811–1873).

374 Mély. – Az *ly* helyetti *l*-ezés a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

375 Fák.

376 Szurkos.

377 Az *á* utáni *o*-zás (*tágas* ~ *tágos*) és a mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben történő megnyúlása (*tágosab*) a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

378 A nyílt *a* helyetti zárt *o*-zás a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

379 Biztonságos. – A korabeli értelmző szótár szerint: „Biztos, félelem nélküli, veszedelemmel nem ijesztő. *Bátorságos vidék, utazás, kocszás. Falu nevében kardot kötni nem mindenkor bátorságos. K[öz]m[ondás]. Nem minden jégen bátorságos járni. Nagy hullámszázor kis csónakon menni nem bátorságos.*” (CzF)

380 Hűvös. – A köznyelvi labiális (ajakkerekítéssel képzett) hangzó helyén illabiális (ajakkerekítés nélkül képzett) hangzó használata (*hűvös* ~ *hives*) a középpalóc és az Ipoly vidéki palóc nyelvjárás sajátossága.

381 Hévség, hőség.

382 Sz fölött vonás.

383 Féle.

384 Ocrea (*latin*) itt: köpű, üres henger.

385 Készítették.

386 1 bécsi mázsa = 100 font = 56,006 kg. – 50 mázsa tehát kb. 280 kg.

387 A szó helyén elírva: *osz(l)vasztóba*.

388 Oltani. – Az *l* helyetti *j*-zés a keleti palóc és a Hernád vidéki palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség

389 Mellényeink.

[Augusztus] 15

[Blansko – Blacek – Letovice]

Fel kelvén sokáig tartott[,] még³⁹⁰ magunkat meg tisztogattuk, reggelit vettünk³⁹¹ és a' Bartelmus Károly, és Traugott társaságában ki indultunk egy kevéssé nyugott, de még-is nehéz lábokkal³⁹² a mazurkat meg nézni, utunkba a régi várt-is meg látogattuk, ennek neve Blaczek. Valami harmadfél³⁹³ óra múlva el értünk a mazurkához[,] és ott találtunk Lettovitzbul 8 kocsiva[!] egy nagy társaságot, kik épen akkor reggeliztek, mi megnéztük a rettentő 80 öles³⁹⁴ magos meredeket, a' csucsára csinált altónából köveket dobálánk lefelé[,] ezek 6 secundum³⁹⁵ alatt estek le, a magosság rettentő, de mivel által ellenbe szinte³⁹⁶ oly nagy hegy vagyon[,] nem annyira észre vehető. Egy pár esztendő előtt egy hivatalba levő tiszt le ugrott, 's el ölte magát; ezen hegy tetejéről egy lyuk-is megy a' mélység fenekéig, mellyet trichternek³⁹⁷ neveznek, ezen-is lehet köveket le dobálni; egy más uton le lehet ezen meredeknek feléig menni, de tovább nem[,] hacsak kötél lajtorján³⁹⁸ nem; a' lövéseket nagyon szépen adja vissza³⁹⁹. A mazurkához egy keskeny kösziklán is[,] melly Gämfelseignak neveztetik[,] fel lehet menni, de mi ezt tenni nem bátorkodánk, csak a' Baltelmus [!] Traugott ment azon fel. —

Ismét már 12 óra levén[,] más uton vissza sietünk egy kimondhatatlan szépségű völgybe, ebbe utóbb el jöttünk a szénégető épülethez, melybe egyszerre 70 öl⁴⁰⁰ fát raknak, három napig tüzelnek, és a' fából ki szabadult gőzök egy föld alatti csatornán meszsziere vezetettnek, hogy meg hidegüljenek, és csöppökké váljanak; ezen folyadék faeczet⁴⁰¹, és t..er⁴⁰², mely az emlétet⁴⁰³ csatornába, mivel ez meneteles⁴⁰⁴, vissza felé folyik, egy kutba öszvegyül⁴⁰⁵, innét ki meréttetik. Ezen munkállódás közben sok égő levegő-is készül, ennek a' szaga ki álhatatlan volna, de a' csatorna végén meg gyujtatik, és 3-4 öl⁴⁰⁶ magosságu nagyon világos lángot ad. A tüzelés után minden lyuk be csináltatik⁴⁰⁷, és a fa még hét napig az égető kemenczébe marad. Innét az olvasztó fabrikák mellett, mellyeket tegnap meg néztünk[,] haza siettünk, 's 1 fertály háromra⁴⁰⁸ vala, hogy oda érkezénk. Szállításunkra mentünk előbb[,] hogy ruhánkat változtathassuk, 's meg mosódhassunk, azonban tudunkra adák, hogy a' jószágainkat⁴⁰⁹ szednénk öszve, mivel azon társaság, mellyet a mazurkán el találtunk⁴¹⁰, ebédre ide váratik, és így a' szobánkra-is egy ideig reá szorul; mi azokkal együt[t] öszve keverve lenni nem akarván, mindenünket öszve szedtük, és által vitettük oda, a hol a' Bartelmus Károly számunkra ebédet parancsolt. Az evés, 's ivás nagyon jól esett. ~ Azután el menénk a Bartelmus Károly lakását meg látogatni; ő itt ismét finom kávéval szolgált; a' lakása nagyon

390 Míg.

391 (Meg)reggeliztünk.

392 Az *á* utáni *o*-zás a nyugati palóc régió kislalföldi nyelvjárásokkal (csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoport) érintkező részein jellemző hangtani jelenség.

393 Két és fél. Két egész és a harmadik fele, vö. *más(od)fél*.

394 Öl: régi hosszmértékegység, 1,896 méter. – 80 öl kb. 150 méter.

395 Secundum (*latin*): másodperc.

396 Szintén.

397 Trichter (*német*): tölcsér.

398 Létrán. (A *lajtorja* a középfelnémet *leitere* szóból származik.)

399 Visszhangozza.

400 70 öl kb. 130 méter.

401 Faecet: a fa száraz lepárlásakor keletkező barna, savanyú híg ecetsav.

402 Tser [?]

403 Említett.

404 Menetes.

405 Összegeyülük.

406 Kb. 6–7,5 méter.

407 A *becsinál* régi jelentése itt: „1) Hézagot, üreget, lyukat bedug, bezár. *Becsinálni a hordót, palaczkot, kemencze száját.*” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I. kötet. 1862)

408 Negyed háromra.

409 *Itt*: holminkat, csomagjainkat. – A *jószág* régies, népnyelvi jelentése: vagyontárgy; használati tárgy.

410 Akikkel találkoztunk.

kellemetes; ugyan ezen házban lakott a Sell nevezetű Chemiae Doctor⁴¹¹-is, ki innét hazájába készülvén, meg hatta⁴¹²[,] hogy Darmstadban⁴¹³[,] ha arra fordulnánk valaha[,], keresnénk fel ötöt. Azonban sok[,], valami⁴¹⁴ 7 fiatal hivatalbeli tisztek jelentek meg, mind valamennyi barátságos, jókedvű, és tudományos⁴¹⁵ vala. Ezek is meg szemlélték uti készítményeinket⁴¹⁶, és helyben hagyták⁴¹⁷. Ez alatt meg érkezett a' kocsi, mellet⁴¹⁸ a' Bartelmus Károly kérésünkre szerzett, mi[,], minekutánna⁴¹⁹ ebédünk helyire vissza akaránk térni, hogy jószágainkat onnét el hozathassuk, és ebédjeink árát ki fizessük, 's csudálkozva értettük⁴²⁰, hogy már jószágunk helyben volna, 's az ebéddért [!] semmivel sem tartozunk, köszöntük tehetségünk szerint barátságukat, 's el bucsuztunk. Meg indultunk ½ 7te *Lettoviczra*⁴²¹ czélozván, ámbár azt mondák[,], hogy csak 2 óra járás, de még-is[,], mivel sötét leve, és a' kocsisunk, ki falujától két óra járásnyira az utat már nem tudta, vendégházokat nem ösmerte, csak ½ 11te érkezénk oda. A vendégház csukva vala, sokáig zörögtünk[,], még⁴²² be ereztettek [!], sőt még előbb jól meg szidtak, miért illy későn csavargunk. Egy kis sült bárány hust vacsorálván lefeküdtünk.

[Augusztus] 16.

[Lettovicz – Brissau Zwittau – Mohren – Kukule – Mohren]

Hét óra után fel keltünk, reggeliztünk, és misére mentünk⁴²³ a Misericordianusok⁴²⁴ templomába[,], mise után ebédet parancsoltunk; írásnak ültünk, és a' Stell kocsi⁴²⁵ várakoztunk, hogy még ez nap Mohrenbe irkezhessünk. Ebéd alatt meg érkezett a' Stell kocsi, és nagy sebességgel el vitt bennünket Mohrenbe. Utunk Brissaun és Zvittaun keresztül mene, Brissau faluhoz hasonlít, Zwittau többet mutat. Különösnek tettet[,], hogy a' házok eleje mint⁴²⁶ oszlopokra épül, és így essőbe⁴²⁷ a menőknek menedéül szolgál; vasárnap vala[,], 's így a házok eleje kellemessen tarkállott. Mivel még korán[,], tudniillik 6 órakor Mohrenbe érkezünk, ki sétáltunk a Cseh határ felé[,], mely a Kukule helységeinél vagon. —

Utóbb vacsoráztunk egy Pécsi Tanító és Pesti öreg, és beteges ur társaságában. A Tanító cseh születésű vala, és el kezde környülményeiről beszélni, de mi, mivel másnap 2 órakor fel kelle kelünk, hogy Königgratzba⁴²⁸ érhesünk, véget veténk a beszélgetésnek. —

A háló⁴²⁹ szobánk nagyon tiszta vala[,], de a kálha⁴³⁰ mellett a másik szobába lehet látni, melybe egy Dáma utasnénk vala; utóbb a' szobánkba meg két háló társat kapánk, kik egy ágyban feküdtek. Az alvás nyughatatlan.

411 A kémia doktora.

412 Meghagyta. – A *t* előtti mássalhangzó elhagyása és a hangkapcsolat helyén a *t* kettőzése (*hagyta* > *hatta*) a szigetközi nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

413 Helyesen: Darmstadt.

414 Körülbelül, nagyjából.

415 Tudományokban jártas, művelt.

416 Ti. a csomagok szállítására használt kiskocsit.

417 Helybenhagy: (meg)dicsér, elismer.

418 Melyet.

419 Miután, mivel.

420 Tapasztaltuk, vettük tudomásul.

421 Letovice.

422 Míg.

423 Vasárnapi misén vettek részt.

424 Irgalmas szerzetesrend (*latin*).

425 Stellwagen (*német*): társaskocsi.

426 Mind.

427 A mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben történő megnyúlása (*esőbe* > *essőbe*) a csallóközi-szigetközi nyelvjárásoporra jellemző hangtani jelenség.

428 Helyesen: Königgrätz, ma Hradec Králové, Csehország.

429 Háló.

430 Kályha.

[Augusztus] 17.

[Mohren – Leutomischel – Königgratz – Horsitz]

Két óra után fel kelvén utnak eredtünk, kocsisunk a' tegnapihoz képest csiga módon halladt. A' tájék⁴³¹ gabona, de közönségesen zab, köles, ritkábban buzatermő; nem egész[z]en egyenlő, hanem dombos és völgyes, szép erdőcskével, melyek a' földek között el szórva láttatnak[,] bővelkedő, az utak mindenfelé fákkal vannak ki ültetve. Reggelit vettünk⁴³² *Leutomischelbe*, ez olyan város, mint *Zwittau*. Ebédre csak egy nyomorult utfélen⁴³³ álló korcsmába állotunk meg, a hol egy kis levessel, és rántott tojással szolgálhattak. Utunk nem vala kellemetlen[,] mivel egy Berliini ifju aszszony társaságában tettük, ez Horsitzzi születésü levén[,] haza utazot[t] a' testvérjivel⁴³⁴. —

Meg érkeztünk 4 órára *Königgratzba*. Már távo[l]bul a' várostul kezdődöt[t] az ut mellett helyes allee⁴³⁵ hárs fákból, az ut különös szorgalommal el készítve. A' kapuhoz érkeztünk egy fűgencz⁴³⁶ ifju[,] szép képü, 's termetü, de annál inkább szeles⁴³⁷, és egy kevéssé fel fuvalkodottan kérdező neveinket, és characterünket⁴³⁸, 's nagy készséggel be írta. Innét a városig sántzok⁴³⁹ között megy az ut, és csak nem bécsi Glacis⁴⁴⁰ formára fákot, s sétálló helyeket mutat. A városnak nagyobb része egy hosszu utzához vagy piacchoz⁴⁴¹ hasonló, a' házak oly formára vannak épülve, mint *Zwittauban*. Be száltunk az arany bárányhoz⁴⁴²; másodsor ebédültünk⁴⁴³ borju sültet, és König's saali sört, melynek itzéje⁴⁴⁴[,] ámbár az egész Csehországba a' leg jobbik, még-is csak 6 x. w. w. Azután meg jártuk a' várost, és fogadtunk egy kocsit, v[agy]⁴⁴⁵ inkák⁴⁴⁶ [!] egy lovas és gyékényes karét⁴⁴⁷ *Horsitzig* 6 forinton, hogy másnap *Stell* kocsiba⁴⁴⁸ utunkat folytathassuk. —

Az ut nagyon jó és szép, de a' tájék igen egy forma; nyolcz óra előtt meg érkeztünk *Horsitzbe*, 's boszuságunkra kelle hallanunk[,] hogy onnét már többé nem meg[y] a' társaság kocsit⁴⁴⁹, hanem *Gitsinbül*; tehát nem vala mást tennünk, mint vacsorát parancsolni, a' házi ur kocsicskáját 5 forinton meg fogadni, hogy bennünket reggel *Gitsinbe* vigyen[,] a' honnét utunkat társasági kocsin folytathassuk. Vacsora után tréfa történt a' vénecske szoba leányal.

431 Táj, vidék.

432 (Meg)reggeliztünk.

433 A korabeli értelmező szótár szerint: „Az útnak melléke, menete, oldala, vagyis mennyiben az útát két szélvonal zárja be, annak egyik oldalsora. *Útfélen járni. Útfélre ültetett fák.*” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. VI. kötet. 1874.)

434 Testvérével.

435 Allée (*francia*): faszor; sétány.

436 A korabeli értelmező szótár szerint: „Virgoncz, fris[s], könnyű mozgásu. Mondatik leginkább a gyermekekről és némely apró állatokról. Fűgencz fiú. Fűgencz ebek. Tájszokásilag: fűgencz.” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. II. kötet. 1864.) Szily Kálmán szerint már Baróti Szabó Dávid 18. század végi szótárában szerepel a kifejezés, mely a „régii *virgoncz* székelyes módosulata. A nyelvújítók szerettek a *fűrög, fűrge-fűrge* példára hivatkozni, mikor a sok *-anczos* főnevet faragták”. (Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. I. kötet. 1902, 105. o.; II. kötet. 1908, 464. o.)

437 Elhamarkodottan cselekvő, meggondolatlan, szeleburdi.

438 Itt: jellegzetesség, jellemző vonás.

439 Sánc. – A német *Schanze* bajor-osztrák *schanz* változatának átvétele.

440 Glacis [ejtsd: *glászi*] (*francia*): vársík; a várárok külső széléhez hajló, elegyengetett lejtős terep.

441 Térhez.

442 Ti. „Az arany bárányhoz” címzett vendégfogadóba.

443 A szótagzáró *l* előtti magánhangzó módosulása (*él > ül*) a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióra, így a nyugati palóc csoporttal határos csallóközi–szigetközi nyelvjáráscsoportra is jellemző hangtani jelenség.

444 Ice, itce: régi magyar úrmérték; 0,8484 liter.

445 Rövidítve: *v*.

446 Inkább.

447 A francia *char, charrette* szóból: szekér, kocsi.

448 *Stellwagen* (*német*): társaskocsi.

449 Társaskocsi.

18. Aug.

[Horsitz – Gitsin – Troske szikla – Sobotka – Jungbunzlau – Münchengätz – Pesing hegy
(Jungbunzlau) – Trosti szikla – Sigrov vára – Libenau]

Csak ugyan két órákor fel keltettünk, és kocsira ültünk, a' levegő langy⁴⁵⁰ vala, de midőn hajnalott, olly hideg lett, hogy kezeink fáztak, 's bennünket⁴⁵¹ kelle be takargatnunk. Hold világnál vettem észre[,] hogy a tájék nagyon egyforma lapányosság, de az ut mindig jó, és gyümölcs fákkal környékezve. Öt órára *Gitsinbe* levénk, fel keltettük a' vendégfogadós cselédjeit, reggelit kértünk a' dohányfüst, és sör szagu kávéházban, még⁴⁵² el készült[,] Prágai ujsággal mulattam⁴⁵³. Ez meg levén kocsira ültünk[,] és egy kevéssé szebb tájékon halladtunk, utunkba láttuk a' *Troske* nevezetű, két szarvat képzelő⁴⁵⁴ sziklát, az után *Szobotka* után láttunk egy török tornyot, melyben az odavaló földes ur lakott, minekutánna a török fogságbul meg szabadult volna. — [RAJZ]

Ebédre *Jungbunzlauba* érkeztünk avval a' felytétellel⁴⁵⁵, hogy itt majd varatunk [!] és mosatunk; azonban midőn hallottuk, hogy innét tovább utazhatunk, ha tettzig[,]⁴⁵⁶ *Reichenbergig*[,] utunk folytatására magunkat el tökélttük. Ebéd után kocsira ültünk, 's sokáig várakozánk, boszankodánk, hogy a' kijelölt órára lovakat nem fogtak. *Jungbunzlau*, *Münchengrätz* városok a' meg szemlélést meg nem érdemlik /:illenek⁴⁵⁷ a' *Horsitz*, *Gitsin*, és *Sobotka*-is:/ Utunk [során] láttuk a *Pesing hegyet* is, mely eleinte Jungbunzlaunál egyes, de tovább menvén kettősnek láttzott. Ezen hegyen vannak omladékai egy Benedictinus klastromnak, mellyet az első Ferencz⁴⁵⁸ öszve döntetett, mivel a' lakosi második Fridrichel⁴⁵⁹ egyet értettek. —

Sigrov előtt jobbra tüntek újra hegyek előnkbe, mellyek szélei a viz folyás által szikla fésüket képeznek; innét ismét lehete látni a fellebb⁴⁶⁰ említett két szarvu *Troski* [?] sziklát. Ezen az uton áll egy pyramis-is, a *Colovrat*⁴⁶¹ emléke; ennél lovakat váltottak kocsink eleibe. Balrul láttuk a *Sigrov várat*, mellyet Herczeg Rohan[,] Franczia eredetű épített, az[t] mondák utazó társaink, hogy belül egy kis várost képzel⁴⁶²; itt lakik a' *Berry* Hertzegné⁴⁶³-is. Egy nagy dombrul le erezkedvén *Libenauba* értünk, ez egy szinte⁴⁶⁴ nem sokat jelentő városka, egy néhány helyes házai vannak ugyan, de a' többi, mind közönségesen⁴⁶⁵ ezen tájékba szokás csuna fekete faházak. Itt le száltunk a' Reichenbergbe siető társasági kocsirul⁴⁶⁶, hogy másnap *Kleinskal*[t] meg látogathassuk. Vacsorára egy kis köles kása levesen kívül csak sült birkát

450 Enyhe.

451 Magunkat.

452 Míg.

453 Mulat: valamilyen tevékenységgel eltölti az időt.

454 Képező.

455 Szándékkal. – A korabeli értelmező szótár szerint: „Fogadott szándék, valaminek teljesítésére. *Erős, eltökélt feltétel.*” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. II. kötet. 1864.)

456 Tetszik.

457 Ilyenek. – Az *ly* helyetti *l*-ezés a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző hangtani jelenség.

458 I. Ferenc osztrák császár (1804–1835) és magyar király (1792–1835).

459 Helyesen: Friedrich. Ti. II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) porosz király.

460 Az *l + j* hangkapcsolat helyett *ll* ejtése a nyugati palóc nyelvjárásra jellemző.

461 Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky (1778–1861): csehországi származású osztrák politikus. Az Államkonferencia tagja (1826–48), Metternich ellenfele.

462 Képez.

463 Mária Karolina Ferdinanda Lujza (Maria Carolina Ferdinanda Luisa di Borbone), (Palermo, 1798. november 5. – Brunneer kastély, Stájerország, 1870. április 16.) nápoly–szicíliai királyi hercegnő, I. Ferenc nápoly–szicíliai király legidősebb leánya. Első házassága révén francia királyi hercegné, Berry hercegné. 1820-ban első férjét egy bonapartista merénylő meggyilkolta. Az 1830-as forradalom után emigrált, 1831-ben újra férjhez ment, 1832-ben legitimista felkelést szított Franciaországban, de kudarcot vallott, hosszú bujkálás után letartóztatták. 1833-ban kiutasították, haláláig Ausztriában élt.

464 Szintén.

465 Mindenfelé elterjedt módon, általánosan.

466 Társaskocsi.

adtak; csodálkoztam[,] hogy a' vendégfogadás családja, ámbár nagyon helyesen, s modiassan⁴⁶⁷ öltözködve valának, még⁴⁶⁸ egyszerűbb vacsora mellé ültek[,] mely nem vala más[,] mind⁴⁶⁹ leves, kenyér irós⁴⁷⁰ vajjal, és főt[t] krumpli. Estve muzsikát hallánk, nem messze szállásunktul, ki mentünk, egy kevéssé halgattuk, de nem tezett; lefeküdtünk korán, hogy bennünket jól ki alhassuk. A csizmámat itt ki javítottam 1 huszasért.

19. Aug.

[Libenau – Kleinskal (?) – Felsen Pantheon – Iser folyó mellett – Pesig, Rol es Jesko hegy – Glanzko (Blansko?) – Reichenberg]

Hét órakor fel kelte bennünket a' nap, nyolcz órára reggeliztünk, és hátunkra vevén butorainkat⁴⁷¹ Kleinskal fele lépdegettünk; nem sokára éreztük butoraink terhit, 's ámbár az ut nem sokat ígért[,] öszve raktuk szekerkénket, és így meg könnyebbülten tovább siettünk; de az ut meg nem engedi[,] hogy fél óránál tovább használhassuk szekerkénket, 's azért sziv fájdalommal széllal szedtük⁴⁷² azt, és a' meleg napon hátunkon vittük, már nem messze valánk *Kleinskálhoz*[,] midőn három baráttra⁴⁷³, és egy fiatal papra bukkanánk, kik a' gyöpen heverészve nyugodtak, ezek-is oda igyekeztek, mi azonban tovább mentünk, s őket bennünket el erendöket fekvé hagyván, nem sokára vissza tekintvén észre vettük, hogy ők más utat követnek, mi nem ösmérvén a' tájt[,] hittünk nekik többet, mint magunknak, őket követtük, egy meredek hegyre utánnuk fel másztunk, a' fiatal pap reánk várakozott, ők nagyon előre siettek, mi minden erőlködésünk mellett őket alig irhettük el. Érkeztünk vigtíre egy kies temető helyre, hol a' *Romisch* birtokosnak nagyon szép sirköve, 's emléke fekszik. Innét le mentünk a' kertészhez, a' barátokat itt találtuk kenyerezve⁴⁷⁴, 's sörért aggódva, én egy pohár vizet kértem a' kertész leányátul. Minek utánna a' sziklákát megnéznénk, ebédet parancsolánk az ide való⁴⁷⁵ korcsmába, a' barátok-is azonban⁴⁷⁶ meg sörözvén magokat, fel mentünk a' kertésztül vezetettve a *Felsen Pantheonba*, ennek a külső formája ilyen forma, [RAJZ] itt egyik szikla csucsul a másakra lépcsők által lehet mászkálni, minden lépésre csak nem más és más felírásokat lehet találni, sok írónak, poetáknak[,] hadivezéreknak, hertzegeknek, és uralkodófejedelmeknek emlékek téve; vannak itt a' kösziklába be vágott kápolnák-is; magossága a' szikláknak az első keresztnél 90 öl⁴⁷⁷, a' másodiknál 120 öl⁴⁷⁸. Különös a' hang visszaverése[,] ha az *a* körül taraczkok⁴⁷⁹ süttetnek ki. A sziklák alatt folyik az *Iser* vize, melyben ippen hogy⁴⁸⁰ ott valánk[,] halásztak. A barátok a barátságos catheceta⁴⁸¹ fiatal pappal vissza indultak *Friedsteinba* a nélkül, hogy a' szegény kertésznek nehéz mászkállását, puskapor árát meg hálálták volna. Ebédültünk⁴⁸² a' vendégházban, melynek az aszszonya egy

467 Divatosan.

468 Míg.

469 Mint.

470 Író: a vaj köpülésekor megmaradó, tejszerű savanykás folyadék.

471 A *butor* régies jelentése: batyu; útipoggyász, csomag(ok).

472 Szétszedtük.

473 Szerzetesre.

474 Kenyerez: kenyeret eszik.

475 Itt lévő, itteni.

476 Azalatt, aközben.

477 Öl: régi hosszsmértékegység, 1,896 méter. – 90 öl kb. 170 méter.

478 Kb. 230 méter.

479 Tarack (*francia* > *német*): rövid csövű, meredek röppályájú löveg.

480 Ippen hogy: éppen (akkor,) amikor.

481 Katekéta (*görög*): hitoktató.

482 A szótagzáró *l* előtti magánhangzó módosulása (*el* > *ül*) a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióra, így a nyugati palóc csoporttal határos csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra is jellemző hangtani jelenség.

árva leány vala; és ebéd után Glanzko felé indultunk; három magas hegyen keresztül nagyon nehéz vala által hurczolni butorainkat, az utnak roszszasága nem engedé használni szekerünket. Négy falun menénk keresztül, ezek egyes 's minden rend nélkül el szórott csuna fekete faházakbul állanak. A tájék szebb[,] mint eddig, a' mező eleven zöld, a' gabona most érett, sok helyett⁴⁸³ a zab egészszen zöld, ámbár a' nap sugarai melegek, a' szellő hideg; utunkban láttuk a Pesig, Rol es Jesko hegyeket. Elirtünk Glanzkoa⁴⁸⁴ 5 óraker, reménylettük[,] hogy itt a cseh üvegek, és üveg gyöngyök fabricáját⁴⁸⁵ fogjuk szemlélni; de minekelötte ezt tegyük[,] szomjúságunkat oltani egy vendégházba siettünk. Ide az is különösen be csalt bennünket, hogy a' házi kertben egynehány megyfát látánk, mellyen még a gyömölcs érett nem vala; uzsonnázunk, 's mulatás⁴⁸⁶ közben[,] midön kérdezősködtünk, értettük, hogy a' gyöngyök és cseh üvegek készetője velünk egy földel alatt vagyon; ez egy Pestrül házadosott, egy Magyar országban, különösen Posonyban nagyon jártos férfiu vala; azt nyilatkoztatá, hogy a fabricát látni nem lehet, mert csak magános gunyhokbul⁴⁸⁷ áll, mellyek a hegyekben patakok mellett el szórva találtattnak. Ő az ő munkássainak vasárnapon ki osztja a' munkát, 's azok jövendő vasárnap Glanzkoa⁴⁸⁸ vissza hozzák, a' hol a csekély 3–4 forintra ütő fizetésiket fel veszik; el mondá az okát, miért ezen kövek készetésit az anglusok⁴⁸⁹ magoknak eddig [nem] tulajdonithatták, ámbár Americába, Asiába, és Africába nagyon sokat ki küldenek. —

Innét ki mentünk, a' város temetője mellett örömmel öszve raktuk kis kocsinkat[,] és az eddig valóban terhes butorunkat Reichenberg felé könnyen vittük rajta; az ut itt nagyon jó vala többnyire, csak helye helye gödrös, a tájék Salzburgi tájékra⁴⁹⁰ emlékeztetett, de a' füveknek hibázott⁴⁹¹ azon fűszerszámos⁴⁹² szaga, mellyet Salzburgnál tapasztalni, még a' kakuk fünek-is sokkal kevesebb, és kevesebb kellemü szaga vagyon[,] mint nálunk. —

Utunkba történt egy helyet[,]⁴⁹³ hogy kocsink csudálása kedveért sok gyerek követökre találánk; az emberek ki futának az ut mellett el szórtt házakbul, de különösen Reichenberg mellett egy egész csorda leány jöve elönkbe, kik a' posztó fabricákbul ki eresztettvén haza mentek, ezek közül sokan fenn szóval⁴⁹⁴ décsérték, egynehányon fenn szóval kaczagni kezdének, és a többit-is nevetségre indították, mi a' hasznaért nem gondoltunk velök⁴⁹⁵, sött nevtünk velök, egynehánynyal⁴⁹⁶ szóltunk⁴⁹⁷; egy Reichenbergre utazó mentegette őket, mivel ugymond⁴⁹⁸ még ez illyest nem láttak. A város előtt ismét hátunkra vettük, és be mentünk a' városba, be szálltunk a Stadt Wienn Vendégházba. Szép szoba leány nyita hajlékot, magunkat izzadsággal tele ruháinkbul ki vetköztvén, vacsoráltunk a' házi kávé és ebédlö szobába. Vacsora után ki tekinténk a' város utzáiba, de a rosz kövezet,⁴⁹⁹ és nagy sötétség miatt el mene a' kedvünk, és vissza tértünk[,] lefeküdtünk.

483 Helyütt.

484 Helyesen: Blansko.

485 Fabrica (*latin*): gyár.

486 Időtöltés.

487 Kunyhókból.

488 Helyesen: Blansko.

489 Angolok.

490 Jedlikék egy évvel korábbi ausztriai útjuk során jártak Salzburgnál és környékén. Ld. az 1834-es útinaplóban az augusztus 20–23-ai bejegyzéseket.

491 Hiányzott.

492 Fűszeres.

493 Helyütt.

494 Fennhangon, hangosan.

495 Nem törödtünk, foglalkoztunk velük.

496 Az *ny* felett $\bar{}$ vonás a kettős hangzó rövidítésére.

497 Szót váltottunk, beszélgettünk.

498 Közbevetésként: 'ahogy mondta'.

499 Jedlik évtizedekkel későbbi, németországi útján is panaszkodott az utak kövezetének rossz minősége miatt. Ld. az 1871-es útinaplóban a szeptember 12-ei és 17-ei bejegyzést.

20 Aug.

[Reichenberg – Hartzdorf – Reichenberg]

Fel czihelödvén⁵⁰⁰ mosásba adtuk mocskos ruhánkat. Ki mentünk egy kies völgyön a' *Hartzdorfi* fabrikába; itt két anglus⁵⁰¹ több gyapju és pamuk⁵⁰² fonyásra⁵⁰³, posztó csinálásra szükséges műszereket kiszéttett⁵⁰⁴; egyik közülök szivessen mutattata műhelyeit. Viszsa térvén öszve jártuk a várost, ez a legnagyobb rendetlenségbe széllal szórt szucskos mocskos fa házokbul áll, az utzái sok helyet⁵⁰⁵ [!] bűdössek, tisztátalanok, lakásaik szűkek; azonban vannak sok nagyobb házok⁵⁰⁶ is, mellyek a' mint látzik[,] sokszor a' kevés rendet-is még jobban el rontják; az oka ennek az öszve vissza épített házoknak a Szépitő Comissio, mely az ujonnan épült házoknak sokszor más erányt szabb, mint a' többi házok kívánnak, ha egyszer a' faházok el enyisznek[,] Reichenberg szép város lesz, ámbár most éppen nem szép, sött inkább csuna. —

Ebédeltünk egy csunya vendégházba, mellynek a' felirása /:zur goldene Sonne:/⁵⁰⁷ be csalt bennünket, nagyon megbecsültek bennünket, de csak birka süttel kínálkoztak. — Ebéd után ki mentünk a' lövöldöző házhoz, itt egy kamera obscurát⁵⁰⁸ néztünk, mellyben Reichenberg szépen látzatott volna kies tájékával, ha a' műhszer jobban lett volna el készülve. Innét haza mentünk, egy kevéssé irtunk, 's azután a' várostul fél órányira fekvő fürdőbe mentünk, meg fürödtünk; vissza fordultunk a' lövöldöző házba, mivel abban ez nap az utolsó multság /:Cassino:/ adatott, oda értünk 7 órára, de a' jelen lévő vendégek mint⁵⁰⁹ [!] a' szabad ég alatt mulattak, azért még egy kevéssé sétáltunk, tájékot vizsgáltunk, és nyolcz óra felé be mentünk a' Szálába⁵¹⁰, a' be menetés 1 huszas volt. Mi valánk a' leg első, alkalmas helyet választánk, és a' muzsika azonnal meg szollamlott; nem sokára a' többi vendég-is be sereglett, 's minden asztal el lepve volt, vacsoráltunk, jó budait⁵¹¹ ittunk, 2 fertály tiz⁵¹² felé, minekutánna sok szép darabok⁵¹³, és az alpesi énekesek magokat fel váltották volna, tanz következet[t], a' fiatalság

500 Felkelvén, felébredvén. – Felcihelődik: szedelődzködve fölkel, és indulni készül.

501 Angol.

502 Pamut.

503 Az *n* palatalizált ejtése, vagyis az *n > ny* átmenet a középpalóc és az Ipoly vidéki palóc nyelvjárás hangtani sajátossága.

504 Készített.

505 Helyütt.

506 Sok [...] házok – a palóc nyelvjárások szintaktikai tekintetben is mutatnak néhány jellegzetes eltérést a köznyelvtől. Eléggé általános a sok, kevés és az egynél nagyobb számot jelölő határozott számnevek után a többes szám használata: sok tyúkok, kevés malacok, három disznók stb.

507 Az arany naphoz (*német*).

508 A camera obscura, azaz a 'sötétkamra' a legősibb fényképezőgép, amely lencse nélkül képes a képalkotásra. Egyszerű zárt doboz, melynek egyik oldalán egy kis lyuk van, ezért lyukkamerának is nevezik. A kamera előtti megvilágított téma megjelenik a nyílással szemközi oldalon. Az itt kialakult kép a valósághoz képest fejjel lefelé és oldalra fordítva áll. A felületre helyezett fényérzékeny anyagon lehetővé válik a fénykép elkészítése.

509 Mind.

510 Terembe.

511 Az ún. „budai vörös” a budai borvidék egykor klasszikus bora volt, amely az 1730-as évektől az 1870-es évekig a nemzetközi kereskedelmi forgalomban is öregbítette a város hírnevét. 2011-től kormányzati támogatással próbálják újjáéleszteni a kadarka, csókaszőlő, továbbá az 1860-as évektől kékfrankos házasításával készült cuvée-t. Görög Demeter (1760–1833) író, szerkesztő, aki a szőlészet fejlesztésével is eredményesen foglalkozott, 1829-ben Bécsben kiadott *Sokféle szőlőfajoknak lajstroma...* című munkájában így írt a budai vörösről: Buda „gránát színű borával már régen tetemes kereskedést űznek a külső országokban is. Legjobb szőlőfaj a mellyből itt a veres bor készül és mellyel a szőlőknek nagyobb része bé van ültetve, a fekete kadarka, utána való a kleinschwarze, másutt rátz vagy vadfekete, tzigány szőlő [ti. a csókaszőlő].” És megjegyezte még a kadarkáról, hogy errefelé „schwarze katarker a neve, [ez] a kadarkából tsinált szó. Ez adja a jóféle veres budai bort. Aszszúja is van a jó esztendőkben”.

512 Két fertály tiz: „kétnegyed” tiz, tehát fél tiz.

513 Ti. előadások.

szép magaviselettel tánczba vitte a kised⁵¹⁴ termetű, de kellemes Reichenbergi leánykakat; az tettett, hogy a táncz nem vala erőltetett, sokáig tartó, 's a dámák ruházattyaik egyszerű, de kellemes. Ezen idő alatt egy tapasztalt, és pallirozott posztó csinálóval mulattunk, ki Reichenbergnek állapotjárul, és a Friedlandi ritkaságokrul bennünket tudósított. Magunkat 1 fertály 11te ajánlván⁵¹⁵ a' sötét utzákon vigig haza ballagánk, és aluvánk.

[Augusztus] 21.

[Reichenberg – Friedland – Redern, Wallenstein vára – Reichenberg]

Reggel öt óraker kocsira ülénk és Friedlandba utazánk, egy fiatal posztó fabricans⁵¹⁶ társaságában, ki magyar, Servia⁵¹⁷, Bulgaria, Olasz, etc. országokat öszve járta, 's deákul,⁵¹⁸ olaszul beszélni tudni látzatott. Oda értünk 9 óra felé, megnéztük a templomot, 's abban a régi Földes uraságnak[,] Redern-nek az emlékeit⁵¹⁹, ezen emlékek sárga rézbül öntve 80 mázsát⁵²⁰ nyomnak, öt esztendeig készültek, és 35 ezer tallérba kerültek; ezek között egy tábla a Redern vezérlete alatt történt ütközetet Pápánál, másika Nagyváradnál, harmadika Sziseknál⁵²¹ ábrázolja. —

Innét keresztül a városon mentünk a' Vár vendégfogadóba, szépen vagyon el rendelve⁵²², különösen tettettek a' székek, és hogy az ebédlőbe szép Fortepiano⁵²³ vala a vendégek számára, ezen jádzadtunk[,]⁵²⁴ még⁵²⁵ a' reggelink el készült, azután fel mentünk a Redern, és utóbb a Wallenstein régi, de mostanáig épen tartott várába, itt a' basalt oszlopok tettettek, mellyeken a' vár épült, rettentő vala benne a' tömlőt, és annak a meg erősítése. s. a. t. — Ezek után a kertet meg jártuk, mely a' szépekhez tartozik. Ebédeltünk a' vendégfogadós asztalánál több más vendégekkel, 's három óra után kocsira ültünk, és a' reggeli ifju posztó csinálón kívül még egy leány társaságában vissza értünk nyolcz órára Reichenbergbe. Rendbe szettük ujonnan mosott ruháinkat[,] le mentünk az ebédlőbe, a' honnét fel menvén az Agnes⁵²⁶ szoba leánnyal kellemessen tréfáltunk. —

Itt láttunk leg először nagy lovat kis tehennyel⁵²⁷ egy szekérbe fogva, de azután másutt-is. Az ablakokon sehol sem találtunk schalokat⁵²⁸, az ablakokat némelleyek éjszakára szolmával⁵²⁹ töltött lapos zsákokkal, vagy fogóval⁵³⁰ el látott táblákkal csukják be. — A városba minden ember egy vég⁵³¹ posztóval jár.

514 Kis (termetű), alacsony.

515 Magunkat 1 fertály 11te ajánlván: negyed 11-kor elbúcsúzával.

516 Posztókészítő iparos. – Fabricans (*latin*): készítő, gyártó.

517 Szerbia latin neve.

518 Latinul.

519 Emlék *itt*: emléktábla.

520 Mázsát. – 80 bécsi mázsa kb. 4,5 tonna.

521 Sziszek (Sisak, Sissek) horvát város.

522 Elrendezve, berendezve.

523 Fortepiano: a csembalónál erőteljesebb, de a mai zongoránál kisebb dinamikájú billentyűs hangszer. – Jedlik korábbi, 1834-es ausztriai utazása során valószínűleg fortepiano vásárlását tervezte, ezért hangszergyártónál is járt, ld. az augusztus 12-ei bejegyzést.

524 Játszottunk.

525 Míg.

526 Jedlik magyar néven említi a szobalányt.

527 Az a hangtani jelenség, hogy a záró szótag *é* magánhangzójának toldalékoláskor történő rövidülése a toldalékolt alakból elvont szótőben megmarad, vagyis az *e*-s megfelelés (*tehen* – *tehenet* > *tehen*), illetve az *n* palatalizált ejtése, vagyis az *n* > *ny* átmenet a középpalóc és az Ipoly vidéki palóc nyelvjárás sajátossága.

528 Schale (*német*): burkolat, borítás; zsalu.

529 A szótagzáró *l* előtti magánhangzó zártabbá válása (*szalma* > *szolma* ~ *szóma*) a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra jellemző hangtani jelenség.

530 Fogantyúval.

531 Vég: felgöngyölve árusított szövött anyagnak egységesen megállapított, de a textil fajtája szerint változó hosszúságú, 20-tól 40 méterig terjedő egysége.

22 Aug.

[Reichenberg – Gabel – Zwickau – Hayda – Reichstadt – Steinschenau – Tetsen]
Négyet ütvén az óra fel ébredtünk, és hamarsággal ágyainkbul ki ugráltunk, mivel 4 óra vala az elindulásra rendelve, azonban fel öltözködven még lovak sem valának az istállóbul ki vezetve. Reggeliztünk, és öt óra felé el indultunk, nem sokára egész délig kimondhatatlan rossz utak voltak, reggeliztünk másodszer *Gabelbe*[.] itt szép és nagy templom vagyon. Ebédeltünk *Zwikauba*, itt az ország utra jutottunk, nem sokára egy nagy erdön leg alább másfél óráig utaztunk, *Haydanál* kilátást nyervén oly gyönyörű tájék terjedt előttünk, mennél⁵³² még szebbet nem láttam, ebbe fekszik *Reichstadt* városka is. Elirtünk *Steinschenaubá*, itt az üveg fabricansok⁵³³ többnyire fábul, de igen csinossan épült, 's kertekkel gyönyörűen ékesített házai vannak, üveg hutáik⁵³⁴ a' szomszéd nagy erdőbe el szórva találtattnak. Ezután ismét egy más szép kilátást nyerénk nap le nyugta előtt, és sötétbe el érénk, minekutánna egy óráig folvást a' hegyrül gurult volna kocsink, *Tetsenbe*, itt[.] mivel a' vendégház[.] melybe a' kocsisunk vitt[.] nem tezett, másba mentünk. Lefeküdtünk.

23 Aug.

Fel kelvén egy kevesset sétáltunk, 's azután fel mentünk a' várba egy hosszu természeti meneteles kö uton, a vár templomába egy hosszu kis misét, és rövid prediciót⁵³⁵ halgattunk; mise után ki fizettük fogadónkat, 's gyalog az *Elba partjához* mentünk, két gyermeket 1 Thalléron megfogattunk, ki bennünket *Herrn Gretschenig* ladikon le vittek; itt ebédülvén vezetőt fogadtunk 1 Talléron, a' ki bennünket a' Sax Schweitzon⁵³⁶ keresztül vezetendő vala; eső kezdé esni, a' páltza ernyönknek⁵³⁷ jó hasznát vettük, fel értünk a nagy homok sziklák között *Prebisil kaphoz*, a hol egy pohár sörrel szomjuságunkat el oltván ki mentünk meg szemlélni a' látni érdemes hidat[.] a mint a' kép mutatja; innét a' ki látás igen terjedt⁵³⁸, és meglepő, de mi az eső, és ködök miatt nem igen használhattuk, csak némelykor fujta félre szél a' ködött, és így egy részit a' kilátásnak Reichenberg felé észre vehettük. /:Az Emilián iszonyodván a magas kösziklák[.] minden helyet meg járni nem mert:/⁵³⁹ Ez után lassu eső között el indultunk *Winterberg* felé, el irtünk a Saxoniai⁵⁴⁰ határig, 's hol Saxoniába, hol Cseh

532 Minél.

533 Üveggyártók.

534 Üveghuta: üvegolvasztó műhely; kisebb üveggyár.

535 Prédikáció (*latin*): szentbeszéd.

536 Szász-Svájcon.

537 Az esernyőről ld. az Orsonitshoz 1835. február 24-én írt levelet, a leírást Jedlik rajzzal is illusztrálta: „Meg néztem a' minute paraplét [= esernyőt] is, 's meg kell vallanom[.] hogy tetszett, Az AB /:Fig.:/ [rajzolt ábra] egy nem vastag fekete csinos botot mutat, melynek a' B[-]nél a' felső, A[-]nál az alsó rezes része vagyon; a' B részbul a' pálcza közepén végig megy egy nem igen vastagabb aczél veszső, mint az író toll; mely mindazon által[.] a' mint bizonyították[.] elegendő erős; ebbül az A[-]tul nem meszsze jönnek ki a' halcsont veszsők, mellyek[.] ha öszsze hajtának[.] az aczél veszsőt úgy körülveszik, hogy egy csomó nélkül lévő fekete pálczát formálnak, hogy pedig sziljel [= széjjel] ne düljenek a' c, d, e, f, hal csont gyűrük huzatnak rájuk. Ha a' pálczábul eső ernyő kívántatik, le huzatnak a' gyűrük, és azon kis zacskóba tétetnek, melyben a' tafotabul [= fényes sima felületű, merevített selyemkelméből] készült boréték [= burok; lepel] tartatik; a' pálcza vége A bele dugatik az ernyő közepén látzato [= látszó] O lukba, a' g karikácskáknak pedig mind egyike ugyan annyi halcsont pálcza vigire akasztatik, ki feszítettvén az egész egy közepszerű [= középmeretű] könnyü paraplét ad; a' zacskó[.] melyben a' gyűrük, vagy a' tafota ernyő tartatik[.] nagyon kis heleskét foglal; mondom a' paraplé nem rossz, el készítése, mint tapasztalám[.] hamar kész[.] de nem tudom[.] erősebb szélben ellentálhat é; az ára pedig csak - - 14 fl. C. m.” (Mayer Farkas jegyzete.)

538 Kiterjedt.

539 Jedlik útitársa egy évvel korábban az Untersberg hegységben is ódzkodott a hegymászástól: „Az Emilián nem győzőt[.] sopánkodni a' balgatag tetten, hogy a' hegy mászásra magát el tökéllé, 's ő miatta az egész hegyet meg mászni nem lehetett.” (*Jedlik Ányos útinaplója. Ausztria, 1834. augusztus 11–28., augusztus 22-ei bejegyzés.*)

540 Saxonia (*latin*): Szászország.

országba lépdegélénk, mikorra *Winterbergre* fel érénk, mely minden hegyek között a legmagosabbik, az eső és köd annyira el lepi a' láthatárt, hogy éppen semmi kilátás nem vala; egy helyes magányba⁵⁴¹ eresztének bennünket, hol át ázott csizmáinkat ki cserültük [!], vacsorát vettünk magunkhoz, mellyet a' helyes Christina sax⁵⁴² leány szép vonatai⁵⁴³ fűszereztek. Vacsora után az ott levő házikó padlására fel mentünk[,] és az ott helyessen el készített faszobákban, jól el készített ágyokban nyugodtunk avval a' reményel, hogy talán reggelre ki derül. Nem-is csalt meg bennünket a' remény, mert ágyunkbul láttuk a' nap fel jövetelét.

24 Aug.

Fel keltünk; a vezetőnk megmutogató a' szép tájéket, reggelit vettünk magunkhoz muzsika szóval, mivel egy kis muzsikus társaság két férfi [!], és két leány itt tartozkodik. Azután hátunkra vevén butorunkat⁵⁴⁴[,] mentünk leg gyönyörűebb reggelén a' Winterhaus felé, ezt meg látván siettünk a Kühstall fele, ezt a' képecske meglehetősen ábrázolja; ez minden tekervényes utjaival, borzasztó nyílásaival, és lyukaival nagyon el foglalá figyelmünket, 's többet találtunk, mint várni bátorkodtunk volna, Echo, a bolt alatt több más Porosz és Sax utasok társaságában ismét jó izüen s jo kedvel reggeliztünk; ez meglevén meg indultunk Schandau fele, nagyon szép völgyön vezetete az ut két óráig, ut közben láttuk az []⁵⁴⁵ víz esést, ez csak kevés magosságrul esik[,] ha meg eresztetik, arrul nevezetes, hogy egynehány esztendő előtt egy polgár familiájának mutatni akarván felülről le esvén életit veszti. Megértünk 11 órára a Mühlbaad nevezetü vendégházba, helyes fogadó szép kertel, és vigado házikóval el látva; mivel vezetőnkül hallottuk[,] hogy a' fogadós Dresdai születés légyen[,] kérdezősködtünk[,] hogy lehetne Dresdába be jutnunk minden passus⁵⁴⁶ nélkül, ő bátorított bennünket, 's vitatá, hogy ez minden nehézség nélkül megtörténne, ha ő egy kevés irással az ő ösmerős barátyához bennünket igazitana; mi reá álltunk tanácsára, 's mivel a' gyors kocszi innét csak 6 ora után indulandó vala[,] ugyan ezen vendégfogadós egylovas kocsiját ki bérlettük 3 és ½ talleron Dresdaig; ebédültünk, és a' Schandaui tájt főkép Elba felé vigan szemléltük a' magas sétálló helyrül. Három órakor[,] felültünk előtt el készítettük pálcza esernyönket, és azon urak figyelmét, és tiszteletit ezennel magunkra vonntuk [!], megmutogattuk nekik, 's magunkat ajánlottuk. Nagyon sebessen vit[t] bennünket a' tátos; először is el érénk a' Basteyhoz, melynek formáját képecske mutatja, itt az Echot nem próbálhattuk, mert az ágyu füle letörött; szép Dresdai, és sok más utasokat, kikkel már az előtt is öszve jöttünk, találtunk itt. Nevezetes[,] hogy nemrég ezekrül a' sziklákrul egy Frensel nevezetü Dresdai Porfessor le esvén[,] magát agyon ütötte. Meg mutogattatván magunknak a' látásra érdemes tárgyakat[,] szép muzsika szózat alatt uzsonnáztunk, 's azután Dresda felé siettünk; vissza tettett[,] midön egészszen idegen földön érezém magamat; reménylettük[,] hogy Pilseni Castéllt még meg lathattuk, de akkor már sötét lett, Pilsenbe vacsoráltunk, 's azután nem sokára a' királyi röpülőhidon által vittek bennünket az Elbán; be irtünk Dresdába két fertály 11re, a' vámnál semmi nehézség nem volt; mindgyár az első utzákon észre vettem[,] hogy a' kövezet nagyon jó, ámbár nem éppen négy szegletes kövekbül áll. A város átaljában csaknem egyenlő nagyságu házokbul, igyenes utzákbül áll, és szép sétálló helyeket foglal magában, ha nagyságra és elevelenségre nem tekéntünk[,] Bécsnél szebb. Különösen szemünkbe ötlött a' gásvilágítás, ez a' még némely utzákbán létező közönséges lámpásokat világosságra nézve sokszor fellül mulja. Így meg lepetve kocsisunk meg állapotott azon

541 A *magány* régies jelentése itt: ember nem látogatta, elhagyatott, félreeső hely.

542 (*latin*): szász.

543 Vonásai.

544 A bútor régies jelentése: batyu; útipoggyász, csomag(ok).

545 A kéziratban kihagyva a hely a névnek.

546 Útlevel, személyazonosságot igazoló irat.

vendégház előtt, melyhez valánk adresirozva, csengeténk[,] és kinyitattott a' kapu, szobát kapánk az első emeletbe[,] első rangut; midőn be mentünk[,] vakartuk a' fejünket, mert nem kételkedtünk[,] hogy leg alább egy Courant⁵⁴⁷ Tallér lészen napi dijja, azonban a' mint utóbb tapasztalánk[,] csak 16 garas. Lefeküdtünk a' különös tisztaságu ágyban, mely szemünk előtt a' legtisztább ágyi ruhával huzatott be, és aludtunk herczegül.

[Augusztus] 25.

Fel kelvén 8 óra felé által adtuk a' vendégfogadásunknak ajánló levelünket, melyben arra kéretett, hogy bennünket[,] passusunk nem lévén[,] minden kellemetlenségtől megmentene, a' mit meg-is tett. Azután commisiót adtunk a' bírszolganak, hogy a' zöld szoba, historiai szoba, és, physikai 's mathematicai szoba megnézésire szükséges billeteket számunkra, ha lehet[,] mások társaságában szerezné meg. —

Azután meg jártuk az egész várost, járás közben meg néztük a' csudállásra méltó Catholicus templomot a' hidnál; ebben láttunk egy nagyon ájtatos papot pantalonban öltözve a' misét olvasni; utóbb reá botlottunk a' Kunstaustellungra, melyben talán más fél óráig gyön[y]örködtettük szemeinket a' szép képeken; végtére egy boltban sok, és nagyon szépen architecturái gustusra készült gazdaságos agyag fűtő kemenczékre találtunk, mellyek közül a' középszerűek⁵⁴⁸ 5 tallérossak valának /:16 fl. ww:/. [RAJZ] Ezek után haza mentünk egy órára ebédülni, és a' Table de hotel-nál ebédültünk, az ebéd öt vagy hat tál itelből álla, mellyek különös szorgalommal valának el készítve, a' szolgálat pontos, a' vendégek egymás eránt nagyon finomak. Itt vettük észre[,] hogy] a' Saxok némelykor akár affectatiobul, akár más valami okbul akkor beszélnek[,] midőn a' levegőt befelé szivják, a' mi előttünk, kik ez illyeshez nem szoktunk[,] nagyon különös vala. Ebéd után meg néztük a' nagy kertet, /:Grosse Garten:/ és a' maurau [manrau, manzau?] siremléket, mely azon a' helyen három tölgy között áll a' várostul talán fél órányi meszszeségre, mellyen⁵⁴⁹ 1813 26 aug. a Sándor orosz császár mellett agyon lövetett, a sir emlék nagyon egy ügyü. Innét vissza térvén be mentünk a' theatrumba[,] melybe a Page possent[?] adták, az Orchesterbe ültünk. Theatrum után [~~~~] haza mentünk vacsorázni, és lefeküdni.

[Augusztus] 26.

Nyolcz órára fel öltözködvén meg néztük a' Protestáns Frauenkirchen nevezet templomot, ez fellül multa minden képzeletünket, részint mert még illyest nem láttunk, részint, mivel az egész valóban roppant épület, és bámulásra méltó; helyes benne a' székek több karzatokon elrendelése⁵⁵⁰, a' fel járás kup tetejire[,] a' honnét az egész várost gyönyörűen szemlélhetni. Innét le menvén házi szolgánk[,] meg szerezvén a' kívánt billeteket[,] el vezete bennünket még egynehány társokkal a' zöld szobába. Ez mindenfél[e] arany[,] ezüst, drága kő, réz, fa nagyon mesterségesen elkészült tárgyakat, faragott, és festett régi képeket foglal magában, szóval ollyas[,] mint a bécsi kincstár, vagy az Ambrosi sammlung, de mivel a' szobák arannyal és festésekkel fel ékesített tükrökkel vagynak be vonva, az egész tündéri szépséget nyer, 's a' szemeket talán a' bécsinél csekélyebb értéke[,] mellyet-is szá[z]szor jobban meg bájolja. Ez meg levén Saxoniai Schweitz részeit ábrázó képecskéket vettünk, és [~~~~] ebédültünk ugy[,] mint tegnap. Ebéd után három óraker el vezettettünk a' historiai Cabinetbe, ebbe régi fegyverek, 's különösen a' régi uralkodóknak, és más nevezetes férfiaknak vitézi öltözeteik fábul faragott természeti⁵⁵¹ nagyságu lovakon találtattnak. Itt sok szépét láttunk,

⁵⁴⁷ Courant (*francia*): általános, elterjedt, szokásos.

⁵⁴⁸ Közepes méretűek.

⁵⁴⁹ A *ly* felett $\bar{}$ vonás a kettős hangzó rövidítésére.

⁵⁵⁰ Elrendezése.

⁵⁵¹ Élethű, az eredetinek megfelelő.

különösen a' Napoleon czepőit, mellyekben császárnak koronáztatott és az ő nyergét és csizmáit, mellyekben Dresdánál vala jelen, mivel több napokig az eső esett, 's ezen csizmáit le nem vethette[,] az egyik hátulról felmettettet; nyerge veres bársony vala. —

Ezután be mentünk csak ketten a' mathematicai Cabinetbe, itt csak a' sok régi mesterséges órák többnyire ketyegtek, majmok dobultak, és más régi fáradságossan készült [eszközök] untatták már úgy el untt szemeinket; a Tsinhauser igető lencsési, és egy két Newtonianus, Gregorianus, és Fraunhofferianus tubus leg inkább meg érdemlék a' figyelmet. — Innét ki menvén meg néztük a' Gas készítő fabricát, melyben kö szénbül üres henger formájú retortákban megtüzesedés által hajtatik ki az igő levegő, és csök által vezetetik a' meszes vizen keresztül, a' hol megtisztulván meg [még/megy?] a' gasophilaciumba, ebbül csökön az egész városba széjjel folyik, 's annak idejiben kis csapok által ki eresztetik és meg gyujtatik; midőn be sötédedett [!][,] a' lámpás gyujtogatót meg lestük, és gyujtogatását jó kedvel néztük.

[Augusztus] 27.

Reggel hat órakor fel ültünk egy Landkutscher kocsijára, és jöttünk ebédre *Peterswaldig* két Porosz társaságában, ezeknek egyikétül Berlinről, és Münchenről némellyeket értettünk. Peterswaldi lineánál a vizsgállás méltatlan. — Dél után egy két domb meg halladása után el jöttünk a' *Nollendorfi dombra*, honnét *Teplitz* felé igen szép kilátás vagyion; nem sokára el érénk a' *kulmi* emlékekhez, itt tudni illik a' Poroszok és az Ausztriai vitézek, kik 1813. 17 sept a' csatamezőn jelen voltak[,] ezen emlékeket öntött vasbul állították; az Ausztriai Colorado akkor 38 esztendő vezér tiszteletire szenteltetett, az egész ezer és egynehány mázsa vasat foglal magába, 9 öl magas etc. A porosz emlék sokkal kissebb, az előbbenit egy invalidus mutogatja[,] és a' csata folyamatját az utazóknak fejtegeti, nem mesze az emléktől helyes házocskába lakik; nem meszsze ezen emlékoszlopoktól fekszik az Arbesrau falu-is. Hét óra után be értünk [írtünk?] *Teplitz*be, végig kocsiztuk, és beszáltunk a' fejező lóhoz; öszve szedvén magunkat csizmámat talpalni el küldöttem, 's ki mentünk sétálni; a' városka szép, de Badenhoz mégsem lehet hasonlítani, szépek a' vendégfogadók, nagy tánczó, 's ebédlő szálakkal kínálkoznak; de a' Francia fel irások akaratom ellen-is boszontottak. Az egész levegő *Teplitz*be a' köszén égetés és mész készítés miatt nagyon bűdös, a' serük-is ezen bűdös szagot annyira magához huzta, hogy nekem[,] ki ezen szaghoz még hozzá nem s[z]oktam[,] mint a *Teplicziek*, meg innom lehetetlen vala. Vacsoráztunk a *Neptunus* templomába; különösen jól volt elkészülve minden éték, de inni nem lehetett, a' borok nagyon drágák. Estve az utzan muzsikát hallottunk, de fáradtak lévén lefeküdtünk.

28. Aug.

Reggel rosz czikorés keserű kávét /:mert ez ebben a' tájékban mindenhol szokásban vagyion:/ ittunk, 's ki gyalogoltunk két órai erőlködés után *Ossek* nevezetű helységbe, hol a *Ciscercitáknak*[,] mint mondták[,] igen nevezetes *Clastromjok* vagyion. Mi semmi nevezetesset nem találtunk, a' templom többi között figyelmet érdemel, de frontispiciuma sok rendetlen épületek által el van dugva; a' kert nedves időbe bizonyossan szebb[,] mint mi találtuk, de semmi esetre szépnek mondani nem lehet; a kertbül egy romlott vár-is vagyion kilátás, más felül látni a *Bilini hegyet*, a hol szinte⁵⁵² fördök találatnak, és a *Dux* nevezetű városkát, mely a' Wallenstein halálátul, szép Casteljátul, és holmi, ugy mint kép és fegyver gyűjteményitül híres; *Ossek*ba az ambitusok vörös téglákkal vannak ki rakva, 's azért mindig porossak, a' refectorium kétféle téli, 's nyári, mind a kettő, 's főképen az székek, asztalok nagyon csunák. Innét 1 óra folytáig el gyalogoltunk *Dux*ba, de a *Vervalter* jelen nem léte miatt a' nevezetességeket a' kerten, 's templomon kívül meg nem nézhettük. Ebédeltünk, és a'

552 Szintén.

társasági kocsin, két fiatal Brüni utasok és egy Teplitzi polgár társaságában vissza mentünk Teplitzbe, itt meg fürödtünk a Steinbaadba; mint itt, mint Urquellebe /:a templomnál:/ a víz meg hűtetik, a' fürdő helyek vagy négyszegletessek, vagy gömbölük, mellyekben az ember egészen kinyujtozkodhatik, faragot[t] köbül vannak el készülve, mindegyikbe folyvást folyik a víz, más csőn pedig ki folyik, egy fürdésnek az ára 12–16 X C. m. Fürdés után uzsonnásztunk a Hotel de Almandnál, és Teplitznek a' közel levő nevezetes mulató helyeit, ugmint a Schlakenburgot, Delini helyet, Schiesshaust, Grof Klary szép Anglus kertytit meglátogattuk, a' Neptunus templomban vacsoráltunk, vacsora után jelen voltunk azon ki világosításnál, és muzsikánál, mellyet a Hauptquelle feltalálásának esztendei napján tartottak; másnap értettük[,] hogy a 10 Károly Frantzia Exkirály⁵⁵³-is jelen volt, mi nem láthattuk őt. A muzsika nem különös, az ének[,] mellyet nyomtatott czédulákrul kornyikált a' fürdöbül élő Teplitzi nép, ocsmány. — Haza mentünk, 's le feküdtünk.

29. Aug.⁵⁵⁴

⁵⁵³ X. (Bourbon) Károly (1757–1836) francia király (1824–30). A francia forradalom és a császárság idején (1789–1814) emigrációban élt, a külföldi intervenciót szervező ellenforradalmi emigráció vezetője volt. XVIII. Lajos uralkodása alatt az ultraroyalisták élén állt. Reakciós törekvéseivel végleg megbuktatta a Bourbon-monarchiát. Az 1830. júliusi forradalom elűzte trónjáról.

⁵⁵⁴ A napló itt befejezetlenül véget ér.

Jedlik Ányos útinaplója (Németország és Svájc, 1871. szeptember 2–29.)⁵⁵⁵

Lelőhely: a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára BK. 184/I. 1. 9. sz. fondja.

Közreadta és jegyzetekkel ellátta: Székács István

1871dik évi September havában a német országi egyetemek látogatási utamnak naplója.

[Szeptember 2.]⁵⁵⁶

Leipzig.⁵⁵⁷

Az idevaló egyetemi épületben sokáig kelle szeptember hó 2dikán ide s oda járnom, mig az egyetemi épülethez tartozó személyzetből egyet feltalálhattam, és pedig azon oknál fogva, mert az ajtók felett semmiféle utasító felírást nem fedezhettem. Végre az épületbe hazajövő házi Inspectorral⁵⁵⁸ (:öreg ösz Úr:) találkoztam, ki elvezetett a physikalisches Cabinetba⁵⁵⁹[,] az épen ott foglalkozott Professor Dr. Hankel K. S. Geh. Hofráth⁵⁶⁰ című tanár urat, ki a saját

⁵⁵⁵ A pesti egyetem bölcsészeti karán az 1860-as években a tanszékek számának növekedésével kialakult helyhiány új természettudományi épület létrehozását tette szükségessé. Báró Eötvös József közoktatási miniszter támogatta a terv megvalósítását, 1869. február 22-én felhívást intézett a természettudományok tanáraihoz, hogy tanszékeik és intézeteik helyszükségleteire nézve megokolt javaslatot tegyenek. Jedlik március 16-án terjesztette fel javaslatát, hogy mik lesznek szükségesek a mai Trefort-kert, azaz „a régi fűvészkert területén felállítandó természettudományi épületben a természettani intézet számára”. 360 m²-es „műszertárt”, 144 m²-es „természettani dolgozót” kért, fölötte pedig „a fénysugarak vegyhatása iránt teendő kutatások végett a photographok műhelye módjára berendezett” 26 m²-es szobát, továbbá 144 m²-es tantermet, 36 m²-es tanári dolgozót, 43 m²-es vegyészeti konyhát, mechanikus műhelyt, egymástól független tanári és tanársegédi lakást stb. Az épület tervei elkészültek, megvalósításukat Eötvös József 1871-ben bekövetkezett halála akadályozta meg. Utóda, Pauler Tivadar utazási segélyt ajánlott fel a bölcsészeti kar természettudományi tanárainak, hogy tervezett intézetük beosztását, berendezését, felszerelését illetően tanulmányozzák a külföldi egyetemeket. Nemcsak Margó Tivadar, az állattan és Szabó József, az ásványtan tanára vállalta a kiküldetést, hanem „a 400 forintnyi utazási költség kegyes engedélyezése mellett” útra kelt a 71 éves Jedlik Ányos is. Élményeit, tapasztalatait szükségzavú naplójába jegyezte fel. Tanulmányútja a nyári nagyszünet idejére esett, így nem is nagyon remélhette, hogy külföldi tanártársait otthonukban találja. Legtöbbször meg kellett elégednie a szertárak felügyelőinek vagy mechanikusainak vezetésével; ilyen módon az intézetek műhelymunkáiba mélyebb betekintést nyert, de meg volt fosztva az esetleges eszmecserek lehetőségétől. Útja során nemcsak szertárakat tanulmányozott, hanem a legújabb eszközök után is érdeklődött a nevesebb cégeknél, és ha tehette, felkereste a városok nevezetességeit is. (FERENCZY 2000, 549–551. o.) Jedlik 1871-es tanulmányútját Mayer is tárgyalja (MAYER 2010, 166–167. o.).

Az útinapló kéziratát rövidítve és szerkesztve, a mai helyesírás szerint, de több helyen tévesen értelmezve, illetve a nehezen értelmezhető szavakat és a fizikai, technikai adatokat jórészt elhagyva közli Papp János: Jedlik Ányos németországi útinaplója 1871. szeptember 2–29. In: *Győri Tanulmányok*. 12. kötet. Győr, 1992. 155–165. o.

A napló szövegének eredeti írásképét – a filológiai hűségre törekedve – igyekeztünk megőrizni, helyesírásán csak az érthetőség céljából változtattunk, így kitettük az elmaradt ékezeteket, az előforduló mondatkezdő kisbetűket nagybetűre cseréltük, illetve a tagoláshoz szükséges vesszőket és egyes hiányzó betűket szögletes zárójelben tüntettünk fel.

⁵⁵⁶ A naplóbejegyzések hiányzó dátumait feltüntettük, és a Jedlik által rögzített dátumokkal együtt félkövér betűvel kiemeltük.

⁵⁵⁷ Leipzig német város magyar neve Lipcse.

⁵⁵⁸ Inspector (*latin*): felügyelő.

⁵⁵⁹ Physikalisches (*német*) cabinet (*francia*): fizikai szaktanterem.

⁵⁶⁰ Wilhelm Gottlieb Hankel (1814–1899) német fizikus, 1849-től a fizika rendes tanára a lipcsei egyetemen. Tanulmányozta a hőelektromos kristályokat, a fémek és ásványok közt létrejövő hőelektromos áramokat, a kisütési áram mágneses hatásait, valamint a fémek egymás közötti, illetve a fémek és a víz közötti elektromos feszültséget. Több eszközt és módszert talált fel az atmoszferikus elektromosság mérésére. Kidolgozta az elektromosság új elméletét is, eszerint az elektricitást mint az éter kör alakú hullámzását fogta fel a testek molekuláinak hozzájárulásával, s úgy találta, hogy a pozitív és negatív elektromosság különbsége csupán az

foglalkozásának daczára is barátságosan fogadott. Midőn elmondtam, látogatásomnak főczélját, hallgató termére, mely a műszertárral egy szeglyukból⁵⁶¹ álló teremre mutatott, előadván azon fáradságos eljárást, melylyel a kísérleteket mutatja, s egyszerűsmind az előadásokat tartja. — Most tanácskoznak az új természettani iskola és kabinet építése iránt, ha tervben megállapodnak, ígér[.] hogy akkor[.] ha talán kivánnám, kész a terveket velem megismertetni, mi körülbelől 1 év múlva leend. A tér[.] mellyre az egyetemi épületek ujonnan fognak felállítatni[.] tesz 24 000 négyszög ölet⁵⁶² vagyis 153 öl négyzetét. A physikai Cabinet két termének hossza 18 réf.⁵⁶³ A tudomány egyes szakainak tüneményére⁵⁶⁴ vonatkozólag semmi tekintettel sem lesznek,⁵⁶⁵ mert az sokkal nagyobb tért fogna igényelni.

Hankel Prof. oly féle electroscopot⁵⁶⁶ mutatott, melyben a Zamboniféle oszlopok⁵⁶⁷ réz[.] horgany⁵⁶⁸ és vízből álló voltaelemekből⁵⁶⁹ készült pohár készülékkal vannak pótolva, s az aranszalag pedig egy lépték előtt vagy jobbra vagy balra tér el, a mint a hozzá érintett test + v[agy] –⁵⁷⁰ villanyossággal bir. Az eltérés egy kis távcső által nézetik. Egy réz és horganyból álló vessző hozzá érintve igen jelentékeny eltérést okoz a mint vagy a rézzel vagy a horgannyal érintkezett.

Ugyan azon electroscop egy megdörzsölt spanyolviász⁵⁷¹ villamosságát 1 ölnél⁵⁷² nagyobb távolságról is a legnagyobb erélyességével megmutatja.

Hankel oly diamagnicus⁵⁷³ készüléket csináltatott az egyetemi gépész által, melynek mind egyik szárán 1 mázsa vastag rézhuval van tekerve. Már egy elem befogásával a legtöbb tünemények előállítására elégséges.

Jelenleg Hankel egy Ruhmkorff féle készüléket⁵⁷⁴ állittat össze, melynek [!] a vékony vas huzalból álló köteget magában tartalmazó tekerccsel legalábbis 1 méternyi hosszu.

irány változásában áll.

⁵⁶¹ Kicsi, szűk hely; zug.

⁵⁶² Négyszögöl: régi területmérték; olyan négyzet területe, amelynek oldala egy öl (1,896 méter); vagyis nagyjából 3,6 m². A tervezett teljes terület tehát körülbelül 86 300 m² volt.

⁵⁶³ Rőf.

⁵⁶⁴ Jelenségére.

⁵⁶⁵ Tanulmányútja során általánossá vált ez a kedvezőtlen tapasztalata, amiről Jedlik később a Trefort Ágoston oktatásügyi miniszter leiratára felterjesztett válaszában (1872. február 12.) is beszámolt: „Szorgalmat fordított 8 németországi egyetem és 5 műegyetem természettani intézeténél az építészeti szerkesztésnek és berendezésnek átvizsgálására, miszerint a netalán utánzásra méltóknak látszókat... érvényesíthesse... Azonban csak arról győződött meg, hogy legalább az általa szemügyre vett természettani intézetek szerkezetében s berendezésében alig található valamely, az általuk tartalmazott tárgyak természetével szorosb összeköttetésben álló, s specificusnak mondható alkalmazkodás,... holott jelenleg az egymástól igen különböző természettani tárgyak kezelése és tudományos tanulmányozása oly sajátos működési eljárásokat igényelnek, melyek egész célszerűséggel csak a természetökhöz képest szerkesztett és berendezett helyiségekben eszközölhetők.” (FERENCZY 2000, 556. o.)

⁵⁶⁶ Elektroszkóp: az elektromos töltés, illetve feszültség kimutatására szolgáló eszköz.

⁵⁶⁷ Giuseppe Zamboni (1776–1846) olasz római katolikus pap és fizikus, a veronai líceum fizikatanára 1812-ben találta fel a Volta-féle oszlophoz hasonló korai elektromos szárazelemet. Az ún. Zamboni-oszlop több száz vagy ezer cinkkel, illetve rézzel bevont, kör alakú papírlapocskából összeállított galvánlánc. A két fémlemez között függő aranyfüst- vagy alumíniumlemezke felhasználásával érzékeny elektroszkópként működik.

⁵⁶⁸ Cink. Nyelvújítási szó a *horog horg-* tövéből, az *arany* önkényesen elvont *-any* szóvégével mint képzővel, annak okán, hogy e fém horgas törésfelületet mutat.

⁵⁶⁹ Volta-féle elem: kénsavba merülő réz- és cinkelektrodból álló galvánelem. 1800-ban alkotta meg Alessandro Volta (1745–1827) olasz fizikus.

⁵⁷⁰ Pozitív (+) vagy negatív (–).

⁵⁷¹ Pecsétviasz.

⁵⁷² Régi hossz mérték; hozzávetőleg 1,896 méter.

⁵⁷³ Diamágnesis anyag: csak külső mágnesis tér hatására, azzal ellentétes mágnesis teret létrehozó, egyébként nem mágnesis anyag.

⁵⁷⁴ Heinrich Daniel Ruhmkorff (Rühmkorff) német mechanikus (1803–1877) szikrainduktorát 1851-ben alkotta meg.

A kettős spathbol⁵⁷⁵ 4 egyenlő nagyságu, és keresztmetszetben 4 hüvelyket⁵⁷⁶ tartalmazó darabbal bir, s azokkal a kettöstörési és rezgirányítási tüneményeket⁵⁷⁷ vettetés⁵⁷⁸ által élénken allítja elő.

Egyébiránt a hallgató terme és szertára ugyan azon helyiség, melyben egy pár ember is csak igen figyelmezve mozoghat, hogy valamely készülékkel ütközésbe ne jöjjön. Nagyobb helyiségi szükségben szenved mint mi Pesten.

Leiptzigben különös nagyságu fuxiákat⁵⁷⁹, és igen különböző szinezettel, valamint pelargoniumokat⁵⁸⁰ és rózsákat láthatni.

[Szeptember 4–5.]

Berlin.

Hotel d'angleterre. Sept. 4dikén értem *Berlinbe*⁵⁸¹, hol az indó ház⁵⁸² igen kezdetleges állapotban van. Ebéd után a királyi palota, várasháza körül járva, egy könyvárushoz és egy kávéházba betérve a város belrészével ismerkedtem. A Schauspielhausba⁵⁸³ jegyet váltván voltam $\frac{1}{2}$ 10ig, azután vacsorálván lefeküdtem. Sept 5. Reggeli után az Unter der Linden⁵⁸⁴ nagyszerű utcát és a Brandenburgi kapun⁵⁸⁵ túl a hárs ligetet jártam meg részint. Az operaházba⁵⁸⁶ jegyet váltván egyetembe⁵⁸⁷ mentem s ott megnéztem a nagyszerű zoologi[ai] museumot⁵⁸⁸; az után Du Bois-nak⁵⁸⁹ (ki maga nem volt hon) Cabinetjét⁵⁹⁰; mely sem nagyobb sem gazdagabb a pestinél. —

575 Spat (*német*): pát; itt: méspát.

576 Régi hosszérték; a Magyarországon régebben használt ún. bécsi hüvelyk 2,634 cm.

577 Ti. a fénysarkítási (polarizációs) jelenségeket.

578 Vetítés.

579 Fukszia (*latin* Fuchsia): lecsüngő, harang alakú, színes virágú, Dél-Amerikából származó dísznövény (Leonhard Fuchs 16. századi német botanikusról).

580 Pelargonium (*görög, latin*): muskátli.

581 A Jedlik által meglátogatott, illetve utazása során érintett városok nevét dőlt betűvel kiemeltük.

582 Indóház: pályaudvar, vasútállomás. Elavult nyelvújítási összetétel; előtagját az *indít*, *indul* igék kikövetkeztetett *ind-* tövéhez illesztett melléknévi igenévi képzővel alkották. – A jelenlegi berlini főpályaudvar helyén 1868–71 között épült az említett főállomás, a Lehrter Bahnhof, melyet 1951-ben bontottak le.

583 Schauspielhaus (*német*): színház. – A berlini „királyi színház” 1818–1821 között Karl Friedrich Schinkel tervei alapján épült. Az épület falai között ma a Berlini Koncertterem működik.

584 Berlin központi sugárútja. Neve szó szerint: 'a hársfák alatt'.

585 A Berlin központjában álló brandenburgi kapu a város és egyben Németország jelképe. A korai klasszicista homokkő-építmény 1788–1791 között épült II. Frigyes Vilmos porosz király rendeletére.

586 A berlini állami operaház, a Deutsche Staatsoper az Unter der Linden sugárúton áll. Jedlik a Carl Ferdinand Langhans által 1843–44-ben újjáépített, majd később némileg átalakított formájában látta.

587 A mai Humboldt Egyetem Jedlik idejében az intézményt 1810-ben alapító III. Frigyes Vilmos után Friedrich-Wilhelms-Universitát néven volt ismert.

588 Állattani szertárat.

589 Emil Heinrich Du Bois-Reymond (1818–1896) német fiziológus, fizikus. 1836-tól élete végéig a berlini egyetemen dolgozott, 1858-tól az élettan professzora. Az elektrofiziológia egyik atyja; az ideg- és izomrostok elektromos aktivitásával kapcsolatos kutatásairól ismert.

590 Szaktantermét.

[Szeptember 5–7.]
[Berlin]⁵⁹¹

Sept 5dikén⁵⁹²

A zoológiai museumból azon tanúsággal⁵⁹³ jöttem ki, hogy ahol a helyiség szűk, akkor a terem közepére célszerű üveg szekrényeket felállítani, melyeknek belseje a tárgyak magassága szerint fokokra vannak osztva, és mindegyik oldalon ajtókkal ellátva.

Sept 6dikán Helmholtz⁵⁹⁴ szállásán (Königin Augusta nro 45)⁵⁹⁵ voltam[,] de eredmény nélkül. Vegytani Laboratorium szolgájától utasításokat szereztem; ebéd után terveztem; este Victoria színházba⁵⁹⁶ mentem!

Sept. 7én meglátogattam a vegytani laboratóriumot, hol láttam Iször a szárító készüléket [rajz]⁵⁹⁷ A.-ban vizgöz fejlődik[,] C-helyiségeket forrponitú fokon tartja; B-ben megsűrítettik tiszta vízzé.⁵⁹⁸

Iször szárító készüléket légszivattyuval. [rajz]

A légszivattyu forgattyuval hajtható, vagy kézi emeltyüvel

B 18 bura C csap által a köpüvel⁵⁹⁹ összefoglalva.⁶⁰⁰

III Kénköny⁶⁰¹ kieresztő készülék [rajz]

A azon készülék[,] melyből a kénköny folytonosan fejlődik, ez a pinczébe van helyezve. Ebből vezetetik a kifejlődött gáz B csövön; ebből pedig a mindegyik dolgozó helyiségbe a falból kiálló b, b,... csapokon; honnét a szelelő nyíláson (melyben gázláng ég) a szabadba vezetetik.⁶⁰²

IV száraz phosphorsav⁶⁰³ készítésére szolgáló készülék [rajz]

A edény 1 ½ [láb]⁶⁰⁴ átmérőjű, s talán 2 lábnyi magas edény horganylemezből⁶⁰⁵[,] melyben az a csészére b nyíláson beeresztett vilany⁶⁰⁶ darabok égnék, égés alatt c nyíláson lég fuvatik

⁵⁹¹ Ahol Jedlik nem rögzítette, a bejegyzés dátuma után szögletes zárójelben feltüntettük az utazása során felkeresett vagy érintett város(ok) nevét.

⁵⁹² A napló bejegyzései előtt feltüntettük a Jedlik által meglátogatott városok nevét is.

⁵⁹³ Tanulással.

⁵⁹⁴ Hermann von Helmholtz (1821–1894) német fizikus, fiziológus, az MTA tiszteleti tagja (1872). A korábban fölsimert energiamegmaradási törvényt ő fogalmazta meg a legáltalánosabban (1847). Megállapította az idegingerület terjedési sebességét (1850). Jelentősek akusztikai, termo- és hidrodinamikai eredményei.

⁵⁹⁵ Königin-Augusta-Strasse 45. Az utca 1867–1933-ig viselte Augustza német császárné és porosz királyné nevét, mai neve Reichpietschufer.

⁵⁹⁶ A rövid életű Victoria Színház 1859-ben nyitotta meg kapuit Berlin központjában (Münzstrasse 20). Egyedülálló építészeti megoldással nyitott és zárt nézőtérrel épült, így az első évtizedben nyári és téli színházként egyaránt működött. Az 1870-es évektől a nyári színpadot már csak alkalmanként használták. Az időközben végzett építészeti átalakítások miatt a színház már nem volt alkalmas szezonális előadásokra, így nem töltötte be eredeti funkcióját. 1891-ben bezárták és lebontották.

⁵⁹⁷ A szövegkiadásban csak zárójelben utalunk a kéziratban szereplő rajzokra.

⁵⁹⁸ A szárítóberendezés bádókamráit kb. 100 °C-on tartotta a közös kazánból áramló vizgöz. (FERENCZY 2000, 551. o.)

⁵⁹⁹ Köpü: öblös, henger alakú edény.

⁶⁰⁰ A szárítóberendezés üvegburáiból közös szivattyú távolította el a párát és a levegőt. (FERENCZY 2000, 551. o.)

⁶⁰¹ Kén-hidrogén (H₂S). A *köny* ('hidrogén') nyelvújítási szó – a légköri gáz jellemző tulajdonsága alapján – a *könnyű* melléknévből, az *aranyból* önkényesen elvont *-any/-eny* szóvéggel mint képzővel.

⁶⁰² A szükséges kén-hidrogént a pincében elhelyezett készülék fejlesztette; ebből a gáz csőhálózatban ömlött a dolgozóhelyiségek üvegburáiba, ezekből pedig a szabadba. (FERENCZY 2000, 551. o.)

⁶⁰³ Foszforsav: a foszfor hidrogénnel és oxigénnel alkotott vegyülete (H₃PO₄).

⁶⁰⁴ Láb: régi hossz mértékegység, 12 hüvelyknek felel meg. A magyar láb 31,6081 cm volt.

⁶⁰⁵ Horgany: cink. Magyarzatát ld. a szeptember 2-ai bejegyzésnél.

⁶⁰⁶ A foszfor nyelvújítási neve. A Czuczor–Fogarasi-szótárban *vilany* (*villó*): „a sötétben világít, ezen tulajdonságától kapta mind görög (phosphorus) mind magyar nevét.” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. VI. kötet. 1874.)

be, a villsav⁶⁰⁷ az edény fenekére szál, és B edénybe szedődik össze, a fennmaradott részek d csövön vezetettnek ki, és az E edénybe fogatnak fel.

V Itt láttam igen szép példányát egy lányi átmerőjü bura alatt a jegecedett⁶⁰⁸ iblanynak⁶⁰⁹, melynek egyes, fémfényű levelei⁶¹⁰ 2 – 2 ½ hüvelyknyi⁶¹¹ hosszú, és ¼ – ½ hüvelyknyi⁶¹² széles lemezeket képeznek.

VI Hoffmannféle higanytartó⁶¹³, melyben a légsavas⁶¹⁴ higanyoldat által megtisztított, és tömény kénsav alatt tartott higany rendelkezésre áll. [rajz]

A üvegedényben tartatik a megtisztított kénsav réteg alatt, mely B tölcséren töltetett bele. Ezen edény áll egy alkalmas fa állványon, melynek alsó lapján D fa edény van a netalán elszóródó higany felfogására; ebből a felfogott higany E csapon kibocsátható, s ha még tiszta, a B tölcséren vissza tölthető. Kapható Warmbrunn[,] Quilitz et Comp.[any]⁶¹⁵ Berlin, Rosenthaler Strasse nro 40

VII A Bunsenféle szívó készülék⁶¹⁶ (lefolyó víz oszlop által) használható a filtrirozás⁶¹⁷ elősegítésére, és talán az általam összeállított villamtelep⁶¹⁸ élénkítésére. Ily féle készülék Bécsben Lenoirnál⁶¹⁹ van megrendelve.

NB⁶²⁰ Fekete Schiefertáblák⁶²¹ rendelhetők Berlinben Rendler Strasse 17 b. Neumeister-nél.⁶²²

Bunsenféle elemek készítője Kaiser und Schmidt Oranienburger Strasse (neben Judentempel) bei der Krausnickstrasse.⁶²³

⁶⁰⁷ A foszforsav (H₃PO₄) nyelvújítási elnevezése. A vegyület Jedlik *Sulyos testek' természettana* c. tankönyvének (Pest, 1850) szótárában is szerepel: „*Vilélegsav* v. *Vilsav*: Acidum phosphoricum.” – A Czuczor–Fogarasi-szótárban *vilsav* (*villósav*): „Sav-féle test, melynek fő alkatrésze villó-féle anyagból, vagyis vilanyból, másik része az éleny [= oxigén] bizonyos mennyiségéből áll.” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. VI. kötet. 1874.)

⁶⁰⁸ A *jegec* ('kristály') nyelvújítási szóból: kristályosodott, kristályos (szilárd) formájú. Jedlik *Sulyos testek' természettana* c. tankönyvének (Pest, 1850) szótárában: „*Jegőczülés* v. *jegődzés*: Crystallisatio”.

⁶⁰⁹ Iblany: a jód nyelvújítási neve. Magyarázata Jedlik *Sulyos testek' természettana* c. tankönyvében (Pest, 1850, 85. o.): „Fölhevítettén ibola színű gőzzé válik, honnét iblany nevet visel.”

⁶¹⁰ Levél: vékony réteg, lemez.

⁶¹¹ Kb. 5–6,5 cm.

⁶¹² Kb. 6–13 mm.

⁶¹³ August Wilhelm von Hofmann (1818–1892) német kémikus által alkotott eszköz. Hofmann 1865-től haláláig a berlini egyetem kémiaprofesszora és laboratóriumának igazgatója volt.

⁶¹⁴ Légsav: a salétromsav (HNO₃) nyelvújítási neve. A Czuczor–Fogarasi-féle szótárban: „A légenynek [= nitrogén] élennyel [= oxigén] azon vegyülete, mely legtöbb élenyt tartalmaz; nevezetetik *salétromsav*-nak is, minthogy a salétromnak egyik alkotó része, s ebből szokott eléállittatni. Végre nevezetetik *választóvíz*-nek is, minthogy az aranyat az ezüsttől ezen sav segítségével szokták különválasztani.” (*A magyar nyelv szótára*. III. kötet. 1865.) Jedlik *Sulyos testek' természettana* c. tankönyvének (Pest, 1850) szótárában: „*Légelegsav* v. *légsav*: Acidum nitricum”.

⁶¹⁵ A fizikai, kémiai eszközök és üvegaruk gyártásával foglalkozó Warmbrunn, Quilitz & Co.[mpany] cég az 1860-as évektől az 1920-as évekig működött Berlinben.

⁶¹⁶ Bunsen-féle vízlégszivattyú.

⁶¹⁷ A német *filtrieren* igéből: filtrálás, (át)szűrés.

⁶¹⁸ Villanytelep; több villanyelem összekapcsolásával kialakított áramforrás.

⁶¹⁹ George André Lenoir (1825–1909) német kémikus és fizikus. Tanulmányait Párizsban és Kassalban végezte, majd Bécsbe költözött, ahol 1861–88-ig működtette fizikai és kémiai készülékeket és taneszközöket gyártó cégét.

⁶²⁰ NB: a közbevetett figyelmeztetés rövidítése; a latin *nota bene*, szó szerint 'jól jegyezd meg' kifejezésből.

⁶²¹ Palatáblák. – Schiefer (*német*): pala.

⁶²² Jedlik szeptember 10-én rendelt is Neumeistertől két palatáblát, ld. az aznapi bejegyzést.

⁶²³ „...Kaiser und Schmidt, Oranienburger Strasse (a zsidó templom mellett [„Új Zsinagóga”, Neue Synagoge; ld. a szeptember 9-ei bejegyzés végén]) a Krausnickstrassénél.” – Bunsen-féle elem: Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899) által 1841-ben szerkesztett galvánelem, amelynek negatív pólusa híg kénsavoldatba merülő fémcink, pozitív pólusa pedig tömény salétromsavoldatba merülő szén. A két elektród közötti feszültség 1,8–1,96 V.

Schultz mech.[aniker] August Strasse 24⁶²⁴

Ein mechaniker Stahlschreiberstrasse nro 16, arbeitet für Dove⁶²⁵

Physikalisches Kabinet der berliner Univers.

Eine Wellenmaschine von Dubosque für transversal und longitudinal Schwingung, bei Dove.
Burgstrasse nro 19.⁶²⁶

Eine Syrene von eine Scheibe aus Pappendeckel mit 2' durchmesser, und viele Löcher im
Kreise für 2 octaven (Dove)⁶²⁷

Eine Syrene aus Messingrad mit 2' Durchmesser, und beiläufig 720 Zähnen. Helmholtz.⁶²⁸

Ein Kaleidophon von Weathston mit sehr beweglichen Stäben. Helmholtz⁶²⁹

Eine Harmonica für das Schweben der Töne. Helmholtz⁶³⁰

Eine Syrene mit 4 gezahnten Räder, für ein Accord. Helmholtz⁶³¹

Eine sehr artige orgel mit beiläufig 40 Pfeiffen von Cappunet Sohn bei Heidelberg. —
Helmholtz⁶³²

Apparat von Magnus zur Bestimmung der specifischen Wärme der in Stücken getheilten
Körper durch Mischung'smethode.⁶³³

Apparat von Ingenhous, und ein anderer Apparat für Leitung der Wärme⁶³⁴ [rajz]

Egy igen szép Goniometer⁶³⁵

Egy igen szép

Ein electricirmaschine mit Seidene lappen nach Gehler's Lexicon.⁶³⁶

624 „Schultz mechanikus, Auguststrasse 24.”

625 „Egy mechanikus, Stahlschreiberstrasse 16, Dovénak dolgozik.” – Heinrich Wilhelm Dove [*ejtsd:* dóve] (1803–1879) német fizikus és meteorológus. 1828-tól a königsbergi, 1845-től a berlini egyetem fizikatanára volt, figyelme később a meteorológia, azon belül legfőképpen a klimatológia (éghajlatlan) felé fordult. 1849-ben kinevezték a Porosz Meteorológiai Intézetet igazgatójának.

626 „A berlini egyetem fizikai szaktanterme. Dubosq hullámgépe a transzverzális és longitudinális rezgések bemutatására, Dovénél, Burgstrasse 19.” – Louis Jules Dubosq (1817–1886) francia műszerész, optikus és fotográfus által szerkesztett hullám gép.

627 „Sziréna kartonpapír korongból, átmérője 2' [= 2 láb, kb. 63 cm], körben sok lyukkal, két oktávra (Dove).”

628 „Sziréna sárgaréz lemezből, átmérője 2', körülbelül 720-as fogazattal, Helmholtz.”

629 „Wheatstone kaleidophonja mozgékony rúddal. Helmholtz.” – Charles Wheatstone (1802–1875) angol fizikus, feltaláló 1827-ben mutatta be a kaleidophont, amely a hangrezgés vizuális demonstrálására szolgált.

630 „Harmonika a hanglebegés bemutatására, Helmholtz.” – Hanglebegés: közel azonos frekvenciájú hanghullámok interferenciája.

631 „Sziréna négy fogaskerékkel, egy akkordra, Helmholtz.”

632 „Egy igen tetszetős orgona körülbelül 40 síppal a heidelbergi Cappunet fiától. – Helmholtz.”

633 „Magnus készüléke a keverési eljárásokkal darabokra osztott testek fajhőjének meghatározására.” – Fajhőmérő; kaloriméter: a kémiai, illetve fizikai folyamatok alatt lekötött vagy felszabadult (fajlagos) hő mennyiségének mérésére szolgáló készülék. – Heinrich Gustav Magnus (1802–1870) német fizikus és kémikus 1834-től a berlini egyetemen a fizika és a technológia tanára volt, az 1861/62-es tanévben az intézmény rektora. Foglalkozott a gázok hőtágulásával, a telített vízgőzök feszültségével, továbbá elektromos, mágneses, hidraulikus és a sugárzó hőre vonatkozó vizsgálatokkal.

634 „Ingenhousz készüléke és egy másik hővezető készülék.” – Az Ingenhousz-féle készülék a különböző anyagok eltérő hővezetésének szemléltetésére szolgál. Melegítés hatására a készülékben elhelyezett, hőérzékeny festékek bevont, más-más anyagból készült rudak eltérő időben váltják a színüket. – Jan Ingenhousz (1730–1799) holland származású brit botanikus, orvos. Ausztriában és Angliában dolgozott. A növények táplálkozását és légzését vizsgálva felfedezte a fotoszintézis folyamatát. Több más tudományág iránt is érdeklődött, így például nagy teljesítményű áramfejlesztőt alkotott (1766), és ő végezte el az első mennyiségi méréseket a fémrudak hővezető képessége kapcsán (1789).

635 Goniométer: nagy pontosságú mérésekre szolgáló szögmérő műszer.

636 „Elektromozógép selyemronggyal a Gehler-lexikon alapján.” – Elektromozógép (villamosító/villanyozógép): elektromos áramot fejlesztő elektrosztatikus generátor. – Gehler: *Physicalisches Wörterbuch*. Johann Samuel Traugott Gehler (1751–1795) német fizikus és jogász néhány évig a lipcsei egyetemen adott elő matematikát, majd a város felsőbb bíróságának ülnöke lett. A kiadvány valójában nem folyóirat, hanem enciklopédiaszerű munka, 1787 és 1795 közt jelent meg. A tudomány akkori gyors fejlődése miatt hamar elavult, de nagyon hasznos mű átdolgozott változatát 1825–1845-ig adták ki (*Johann Samuel*

Ein Glasrohr für Fallen in luftlechem Raume⁶³⁷ [rajz]
Ein grösser schöner Goniometer Helmholtz ? Magnus⁶³⁸
Ein grösser schöner Spectralapparat. Helmholtz⁶³⁹
Ein sehr schöne und besonders eingerichtetet Fallmaschine, (Dove)⁶⁴⁰
Ein Reise Hypsometer, zusammengeschöbener Telescop mit sein Futteral und Tragbam.
(Helmh.)⁶⁴¹

NB Igensajnos hogy ezen készülékek kiszítói és ára a katalógusban nem volt feljelelve!⁶⁴²
a szolgál pedig csak 1 íves levén⁶⁴³ a legtöbb készüléknek nevét sem tudta.

8dik Sept

[Berlin]

Meglátogattam az Antiquarium Museumot⁶⁴⁴, királyi Schlosst⁶⁴⁵; Börsé-t⁶⁴⁶; és Aquariumot⁶⁴⁷.

9 Sept.

[Berlin]

1) Összehasonlítottam 4 óra hosszant⁶⁴⁸ az általam felterjesztett készülékek laistromát⁶⁴⁹
Rohrbeck⁶⁵⁰ raktárával, melyben a legnevezetesebb készülékek vagy nem találtattak, vagy az
illetők által nem is ismertek, ámbátor a Catalogusokban feljegyezve valának. Jónak találtam a
Calometert⁶⁵¹, Ingenhouss eszközt⁶⁵², bűvös tölcser, ezen készülékben a fémrudaknak oly
vastagoknak [rajz] kell lennie, hogy a hőmérő golyói egészen bemerüljenek a lyukba.
Egyenlő nagyságu Geissler-féle csövek⁶⁵³ egy állványra állitandók. A dörzsvillamosság
inductiójára⁶⁵⁴ a korongok [!] legalább is 1 lábnyi átmérőjüknek kell lenni. Anortoscop von

*Traugott Gehler's Physicalisches Wörterbuch neu bearbeitet von Brandes, Gmelin, Horner, Muncke, Paff.
Leipzig, 1825–45. bei E. B. Schwickert). (MAYER 2010, 94. o.)*

⁶³⁷ „Üvegcső a légüres térben való eséshez.” – A német „luftlechem Raume” kifejezés helyesen *Luftleerer Raum* (‘légüres tér’).

⁶³⁸ „Egy nagyobb tetszetős goniométer, Helmholtz ? Magnus.”

⁶³⁹ „Egy nagyobb tetszetős spektroszkóp, Helmholtz.” – Spektroszkóp: az elektromágneses hullámok színképének előállítására és vizsgálatára szolgáló készülék.

⁶⁴⁰ „Egy igen tetszetős és különlegesen elkészített ejtőgép, Dove.” – Ejtőgép: a szabadesés tanulmányozására szolgáló berendezés.

⁶⁴¹ „Egy utazási hipszométer, összetelható teleszkóp tokkal és tartószíjjal, Helmholtz.” – Hipszométer: a víz forráspontja alapján légnyomást vagy földrajzi hely magasságát mérő műszer.

⁶⁴² Feltüntetve, feljegyezve.

⁶⁴³ Ti. csak egy éve dolgozott a műhelyben.

⁶⁴⁴ Régészeti múzeumot.

⁶⁴⁵ Schloss (*német*): kastély, palota.

⁶⁴⁶ Börse (*német*): tőzsde.

⁶⁴⁷ Aquarium (*latin*): akvárium; halakat, vízi állatokat és növényeket üvegfalú medencében bemutató intézmény.

⁶⁴⁸ Hosszat.

⁶⁴⁹ Ti. a tervezett új természettudományi intézet fizikai szertárába beszerzésre javasolt készülékek listáját, amelyet Jedlik az oktatási minisztériumnak terjesztett fel.

⁶⁵⁰ Hermann Rohrbeck üvegtechnikus.

⁶⁵¹ Kaloriméter: hőértékmérő, fajhőmérő.

⁶⁵² Ingenhouss-féle készülék, ld. a szeptember 7-ei bejegyzés végén.

⁶⁵³ Heinrich Geissler (1814–1879) német üvegtechnikus és mérnök kisülési csövei. Az üvegeket eredetileg alacsony nyomású gázzal töltötték, de hamarosan elterjedtek a tetszőleges alakúra formált, szilárd halmazállapotú anyaggal (például porral), illetve folyadékkal töltött változatok is, amelyekben a vegyület gerjesztésre – legtöbbször több ezer voltos feszültség esetén – fluoreszkálni kezdett, vagy a gerjesztés megszűnte után foszforeszkált.

⁶⁵⁴ Indukció (*latin*): elektromos tér kialakulása a változó mágneses tér hatására.

Plateau⁶⁵⁵, nagyobb részt a készülékek nem elegendő finomsággal és tartóssággal készültek. (Kurstrasse nro 51.).

2) Kaiser und Schmidt Oranienburgstrasse, das dritter Haus von neuen Judentempel, im Hof rükverts.⁶⁵⁶ Készít különféle villamelemeket, Funkeninductorokat⁶⁵⁷, Geissler féle csöveket különféle folyadékokkal, és különféle alakokban és nagyságban, miként az átadott kétféle Catalogusából láthatni. NB Haustelegraphokat⁶⁵⁸ is készít.

3) Meglátogattam Warmbrunn, Quilitz et Companie raktárát (Rosenthalerstrasse nro 40). Ebben található mindenféle vegytani üveg készülék, különösen Hoffmann-féle edény a tiszta higany tartására, Atwodféle készülék⁶⁵⁹ ingával és egy Bunsen elemmel összefoglalva; Lepárolgásnál használható hűtő fém külső borítékkal; különféle álványok, Tangent és Sinus boussole⁶⁶⁰; Declinations und Inclinations Nadel⁶⁶¹, etc. lásd az átadott Catalogusokat.

4) Meglátogattam az új zsidó templomot,⁶⁶² mely valóban nagyszerű s megnézésre méltó; áll előteremből, ruhatereből; mindennapi imateremből, és egy igen nagy és pompás, számozott teremből körülbelül 700 ülőszéssel földszint, és annyival a széles galleriákon ellátva. Oltára hasonlít a Katholicus templomok oltárához. Ez csak pénteken estve és szombaton használtatik, a székek padok és padló fénymázolva. Ez nap lábfajás miatt többet nem látogattam.

⁶⁵⁵ Joseph Plateau (1801–1883) belga fizikus, a genti egyetem fizika- és csillagásztanára 1828-ban alkotta meg az anortoszkópot. Az optikai eszköz neve a görög *anortho* 'elrendez, helyreigazít' és *skopeo* 'néz' igéből származik. Állványára két egymással ellentétes irányban forgatható, egy bizonyos távolságból fedésbe hozható korong van rögzítve. Az egyik – áttetsző – korongon egy torzított (anamorfikus) kép látható, a másik – matt, fekete – korongon négy derékszögű rés van. Ha hátulról egy fényforrással átvilágítjuk az áttetsző korong egyik meghatározott képkivágását, és a két korong sebességét 4:1 arányban állítjuk be, akkor a kép figurái és a rések mindig ugyanazon a megvilágított helyen találkoznak egymással, s a forgási sebesség arányának köszönhetően az anamorfikus képet helyes állásban láthatjuk.

⁶⁵⁶ „Kaiser und Schmidt, Oranienburger Strasse, harmadik ház az új zsidó templomtól [„Új Zsinagóga”, Neue Synagoge; ld. a szeptember 9-ei bejegyzés végén], a hátsó udvarban.”

⁶⁵⁷ Funkeninduktor (*német*): szikrainduktor; kislefeszültségű egyenáramból nagyfeszültségű váltóáramot előállító berendezés.

⁶⁵⁸ Házi használatra szolgáló telegráf, mellyel az épületen belül jelzés küldhető. Legegyszerűbb formája az elektromos csengő, de gyártottak ilyen elven működő tűzjelző és tolvajjelző berendezést is.

⁶⁵⁹ A George Atwood (1745–1807) angol fizikus által 1784-ben megalkotott ejtőgép a szabadesés vizsgálatára, az egyenletesen gyorsuló mozgás törvényeinek megállapítására és szemléltetésére szolgált.

⁶⁶⁰ Tangensbusszola: más néven demonstrációs galvanométer; erős áramok mérésére szolgáló eszköz, melynek fő része egy függőleges körvezető, amelynek középpontjában vízszintes mágnesű foroghat függőleges tengely körül. Ha a körvezetőn áram halad át, akkor a tű a földmágnesség és az áramból származó mágnesség eredőjének irányába áll be. Nevét onnan kapta, hogy az áramerősség a mágnesű elfordulási szögének tangensével arányos. – Szinuszbusszola: hasonló szerkezetű galvanométer, melynél az áramerősség a mágnesű elfordulási szögének szinuszával arányos. A műszer érzékenyebb, mint a tangensbusszola, ezért pontosabb mérésekre alkalmas.

⁶⁶¹ (Mágneses) elhajlás- és lehajlásmérő tű.

⁶⁶² Az „Új Zsinagóga” (Neue Synagoge, Oranienburger Strasse 29–31), a berlini zsidó közösség főtemploma, Németország korabeli legnagyobb zsinagógája 1859–66 között épült mór stílusban (akárcsak a budapesti Dohány utcai zsinagóga), Eduard Knoblauch és Friedrich August Stüler tervei szerint.

10 Sept.

[Berlin]

Reggeli után Droschén⁶⁶³ mentem Siemens és Halske gyárát megnézni;⁶⁶⁴ a gyár főnöke (Chef.)⁶⁶⁵ szíves volt nagyobb részét megmutatni, és a villamosság rohamaira és táviratra vonatkozó készülékeket megmutatni.

Ilyen volt a Universal galvanometer⁶⁶⁶

Widerstandsmesser⁶⁶⁷ név alatt is nevezte, ennek ára 89 Thallér⁶⁶⁸

Dynamo-magneto-electrische Maschinen⁶⁶⁹ 500 – 2000 etc⁶⁷⁰ Tallerig; különféle nagyságok szerint, az 500 tallerusnak hajtására 2 ló erő kívántatik.

Magneto-electrischemaschinen⁶⁷¹ 60–150 Tallerig

Mänenqunder-féle maschinák 85–120 Thallér

Tangentboussole de csak 8"-nyi⁶⁷² átmérőjű nem nagy rézabronccsal⁶⁷³ 35–60 Thallér

Zeigerapparat⁶⁷⁴ 90 Thallér. (elkülöníthető mutató résszel).

Batterie Wähler in dreieckiger Form;⁶⁷⁵ evvel a megtöltött telepnek tetszés szerinti részét lehet működtetni.

Kleine Sinusboussole, als differential Galvanometer 35 Thaler.⁶⁷⁶

Sinus und Tangentboussole mit zwei magnetnadeln, für den einen oder den anderen Fall; 65 Thallér der apparat ist sehr schön, aber der kreis des stromes ist klein.⁶⁷⁷

Ezen gyárnak nincs Catalogusa vagy Preisverzeichnisse⁶⁷⁸, hanem a megrendelt készülék ára esetről esetre a nagysága és minősége szerint határoztatik meg.

A Siemens és Halske-féle gyár létezik Markgrafen Strasse-ben 94 szám alatt.

Azután meglátogattam Adalbert Strasse 35dik számú házban Julius Schober⁶⁷⁹ nevű mechanicust. Ez csak megrendelésekre dolgozik, saját Catalogusa nincs a kereskedők tekintetéből. — Rorhbeck [!] is nála készítteti az eszközöket, melyeket 100%-tel⁶⁸⁰ is drágábban ad el. E szerint Rohrbeck laistroma az övé is, és megrendelt eszköz árát esetről esetre határozza meg.

⁶⁶³ Droschke (*német*): bérkocsi, konflis.

⁶⁶⁴ Jedlik azért látogatott el a már akkor igen jó hírű berlini gyárba, mert szerette volna új szertárába és előadóiba a villamos áramot is bevezetni, illetve szertárát gázmotorhajtású dinomóval kívánta gyarapítani. Ilyen berendezést egyik egyetemen sem látott, mert a dinamó ebben az időben még új keletű volt és további fejlesztésre szorult. (FERENCZY 2000, 552., 553. o.)

⁶⁶⁵ Chef (*német*): főnök. – A gyár főmérnökéről van szó.

⁶⁶⁶ Általános galvanométer (*német*). – Galvanométer: nagy érzékenységű elektromágneses mérőműszer igen kis áramerősségek mérésére.

⁶⁶⁷ Ellenállásmérő (*német*).

⁶⁶⁸ Az 1857-es bécsi pénzszerződés értelmében egységesített tallért, az ún. Vereinsthalert („egyleti tallér”) a német államok többségében és az Osztrák–Magyar Monarchiában használták. Németországban Jedlik látogatásának, a német egység megeremtésének évében vertek utoljára ilyen ezüstérmét, de fizetőeszközként még 1908-ig forgalomban maradt.

⁶⁶⁹ Elektromágneses dinamók (*német*).

⁶⁷⁰ Etc.; et cetera (*latin*): és a többi, stb.

⁶⁷¹ Elektromágneses készülékek (*német*).

⁶⁷² 8 hüvelyknyi, azaz kb. 21 cm.

⁶⁷³ Rézabronccsal.

⁶⁷⁴ Mutatóval ellátott jelzőkészülék (*német*).

⁶⁷⁵ Háromszög alakú villanytelepváltó (*német*).

⁶⁷⁶ „Differenciál-galvanométerként szolgáló kis szinuszbusszola, 35 tallér.”

⁶⁷⁷ „Színusz- és tangensbusszola két mágnesűvel egy vagy több esésre, 65 tallér. A készülék tetszetős, de az áramkör kicsi.”

⁶⁷⁸ Preisverzeichnis (*német*): árjegyzék.

⁶⁷⁹ Julius Schober műszerész 1836-ban hozta létre kémiai és gyógyszerári készülékeket gyártó műhelyét Berlinben.

⁶⁸⁰ „100 Prozent”-tel, azaz 100 százalékkal (*német*).

—
Azután meglátogattam a Neumeister nevű Schieferlapokat⁶⁸¹ készítőit, és két darabot nála meg is rendeltem.⁶⁸²

—
Végre be mentem az állatkertbe⁶⁸³, és azt 1 óra alatt megjártam; igen szép rendben és gazdagon ellátva tartatik.

Ezek után ebéd, írás, és nyugalom.

Ez napon még meg akartam látogatni egy mechaniciust, kinél Dove szokott dolgoztatni, és lakása:

Stahlschreiber Strasse⁶⁸⁴ 16 számú házban van, de már az időből kifogytam.

Az idő rövidsége miatt [a] két márkamba került városházának csak az úgynevezett Tuneljét⁶⁸⁵ néztem meg, melynek egy része sörmérésre, másik része pedig bormérésre és Conditoriségre⁶⁸⁶ szolgál. Potsdámot⁶⁸⁷, mert miatta 1 nappal tovább kellett volna Berlinben mulatnom⁶⁸⁸, nem látogattam meg.

Wasserzersetzung apparat von Jung in Chiesen soll in Göttingen von mechaniker Mayerstein verfertigt werden, so wie er im physikalischen Cabinette und im chemischen Laboratorio der Universität zu sehen ist⁶⁸⁹

11 Sept.

[Hannover]

Ez napon Berlinből ½ 8ra elmentem Hannoverbe, *Magdeburg* mellett időzván a vonat[,] volt alkalmam a várost kívülről látni a 6 vagy talán még több két tornyu templomával; Hasonlóképen láttam *Braunschweig* is. A tájék Braunschweigig lapos, és vizenyős[,] jókora tavak mellett is vitt az út, a tavakon vitorlás hajókat lehetett látni. Braunschweigtől a tájék Hannoveren, *Göttingán*⁶⁹⁰ és *Giesen-en* át mind inkább kellemes, szép; hegyek- és erdők által átszelve minduntalan szép tájékokra bukkan a vonat. Kevés por[,] nem úgy mint Bécsből Berlinig. Fél háromra *Hannoverbe* vitt a vonat, beszálltam a Hotel Rhein-hoz, ebédeltem; azután megnéztem a várost, különösen a vaterloi oszlopba⁶⁹¹ felmentem. Csinos város; estére be mentem a színházba⁶⁹², hol egy *Indigo* című operát⁶⁹³ adtak.

681 Palalapokat. – Schiefer (*német*): pala.

682 Jedlik már szeptember 7-ei bejegyzésében említette a palatáblák készítésével foglalkozó vállalkozót.

683 Az 1844-ben megnyílt berlini állatkert a Tiergarten nevű, 210 hektáros, szökőkutakkal, tavakkal, sétányokkal, kastélyokkal és emlékművekkel teletűzdelt parkban található.

684 Helyesen: Stahlschreiberstrasse.

685 Tunnel (*német*): alagút.

686 Cukrászda; a német *Konditorei* szóból.

687 Potsdam: város Berlinből 26 km-re délnyugatra; Brandenburg szövetségi tartomány fővárosa.

688 Mulat itt: időt tölt, tartózkodik, marad valahol.

689 „A [...] Jung-féle vízbontó készüléket Göttingenben Meyerstein mechanikusnak olyannak kell elkészítenie, ahogy az az egyetemi fizikai szaktanteremben és a kémiai laboratóriumban látható.” – Moritz Meyerstein (1808–1882) göttingeni egyetemi mechanikus és optikus, a műszertár felügyelője, Carl Friedrich Gauss közeli munkatársa.

690 Göttinga: Göttingen magyar neve.

691 A Napóleonra döntő vereséget mérő brit és porosz seregek, a waterlooi csata hőseinek emléket állító oszlop (németül Waterloosäule), tetején Victoria istennő szobrával, 1825–32 között épült Hannover központjában. A 46,31 méter magas, 3,75 méter átmérőjű emlékmű belsejében csigalépcső vezet a szobor talapzata alatti kilátóhelyre.

692 A hannoveri Königlichches Hoftheater („királyi udvari színház”) 1852-ben nyitotta meg kapuit, falai között színműveket és operákat is bemutattak. Napjainkban operaházként működik.

693 Ifjabb Johann Strauss – először Bécsben, 1871 februárjában bemutatott – *Indigo és a negyven rabló* című operettjéről van szó.

Sept 12.

[Hannover, Göttingen]

Meglátogattam *Hannoverbe* a polytechnicumot⁶⁹⁴, nagyszerű épület, mint olyan igen jól és gazdagon van ellátva a legválogatottabb gép modellekkel, melyek fémből nagy csinnal⁶⁹⁵ voltak készítve, különösen a legújabbban érkezettek, melyek még Catalogusba⁶⁹⁶ be sem voltak írva. Figyelmemet leg inkább a Schubrotationsgépezet⁶⁹⁷, és az ellipticus fogaskerekek alkalmazása vonta magára.

Ezen polytechnicumnál a physicum Museum⁶⁹⁸ igen szerényen van ellátva, kivéve a nagy Ruhmkorff-féle Funkeninductort, melyhez igen alkalmas készülék 3 villamszedő palaczkal is volt csatolva[,] az ára 364 Thallér 15 garas⁶⁹⁹ volt; 10 hüvelyknél⁷⁰⁰ valószínűleg hosszabb szikrákat ad. 8 Bunsenféle elem volt hozzá tartozó.

Azután meglátogattam az Aquariumot, melyben több tengeriállatot lehetett latni, melyek Berlinben nem voltak. Délben elutaztam *Göttingába*, beszálltam a Hotel Krone-hez. — Este felé az egész várost megnéztem és a másnap megnézendőket kiszemeltem magamnak. Csinos város, Trottoirja⁷⁰¹ nem faragott ugyan[,] de jó lapos kövekkel van kirakva, az utak többi részén[,] ugy mint Leiptzig, Berlin, Hannover[,] Cassel⁷⁰²[,] Köln[,] hegyes kövekkel van fődve, s azért azon járni nem kellemes.

Sept. 13

[Göttingen, Wilhelmshöhe, Kassel]

Göttingába az Auditoriumot⁷⁰³ reggel megnéztem, nagyszerű épület kifestve, tisztogatása sokkal kevesebb fáradságba kerül[,] mint Pesten. A physicum Museumnak olyan Wärterje⁷⁰⁴ van[,] ki egyszersmind gyakorlott mechanikus, testel lélekkel szereti a physikai foglalkozást. Két tanár van, egyik a Weber Wilhelm⁷⁰⁵ körülbelül 65 éves⁷⁰⁶, leginkább a magnetikai⁷⁰⁷ és electrodinamikai mérésekkel foglalkozik. Ott láttam az eredeti készüléket, melyel a Wismuthnak⁷⁰⁸ a delej sarkátoli eltaszítását meghatározta. Láttam eredeti zeichen telegraf készülékét⁷⁰⁹, melylyel egyik épületből a templom tornyain vezetett huzalon⁷¹⁰

694 Politechnikum: műszaki egyetem.

695 Nagy csinnal: tetszetősen.

696 Itt: leltár.

697 Toló- és forgógép.

698 Fizikai szertár.

699 Németül Groschen; a tallér (ld. a szeptember 10-ei bejegyzés elején) 1/30-ad értékű váltópénze.

700 Kb. 26,3 cm.

701 Trottoir (*francia*): járda.

702 Kassel.

703 Ti. az egyetemi előadótermet (*latin*).

704 Wärter (*német*): felügyelő, őr. Itt: a műszertár felügyelője.

705 Wilhelm Eduard Weber (1804–1891) német fizikus. Előbb Halléban, majd Göttingenben volt egyetemi tanár. Foglalkozott akusztikai problémákkal, a szilárd testek rugalmasságával, földmágnességi észleléseket végzett. 1840-ben megállapította az abszolút elektromágneses árammértéket. 1846-ban felállította elektrodinamikus alaptörvényét. Gauss-szal együtt szerkesztette az első elektromágneses telegráfot.

706 Valójában a 67. évében járt.

707 Mágneses.

708 Wismut (*német*): bizmut.

709 Zeichen telegraf (*német*): jelzőtelegráf; kezdetleges telegráfkészülék. – Ampère próbálkozásait leszámítva ez a Weber–Gauss-féle lengő mágnesrudas berendezés volt az első elektromágneses távíró. (FERENCZY 2000, 552. o.)

710 Jedlik a *huzal* szó használatát a *Sulyos testek' természettana* c. tankönyvéhez (Pest, 1850) mellékelt szótárban ajánlotta: „Huzal: ezen szó, sodrony (Draht) helyett, a vonal formájára képezetett.” A *Német–magyar tudományos műszótárban* (Pest, 1858) még hozzátette: „a drótot ma már nem sodorják, hanem húzzák”.

telegraphiroztak⁷¹¹. — A phys.[ikai] museum⁷¹² két részre van osztva, egyik Weberé, másik a másik tanaré, ki leginkább az optikai tárgyakkal foglalkozik. A Weber museumában leginkább a magnetikai és dynamo-electrisch⁷¹³ féle készülékek voltak láthatók, de rendezetlen állapotban. A másik része csak 2 vagy legföllebb 3 nem nagy teremből áll, melyben a készülékek egymásra vannak halmozva rend nélkül. Egyéb iránt vannak benne igen jelentékeny készülékek, különösen egy nagy Spectrometer⁷¹⁴ (mint Berlinben) és egy nagy Goniometer (mint Berlinben) Mayerstein⁷¹⁵ Göttingeni mechanicustól. A chemiai laboratorium nem épen a legujabb berendezéssel[,] de csinos és kényelmes önálló épület. Láttam benne az előadási nagyteremben az asztal közepére alkalmazott Quecksilberwannét⁷¹⁶, ily formában [rajz]

Végre Göttingenben megnéztem az Aulát⁷¹⁷, mely magában egy igen szép önálló épület, s csupán az egyetemi ünnepélyekre és promotiókra⁷¹⁸ (az orvosi karnál leginkább) használtatik, és a 4 Juliusi megalapítási napon⁷¹⁹ olyformán[,] mint Pesten. Göttingából 1 órakor elutaztam Casselbe, és az ottani vasuti indóházból egy másik vonattal Wilhelmshöhe indóházig, honnét egy Droschén *Wilhelmshöhebe* vittem magamat. Megnézésre méltó hely, főképp ha az embernek arra több ideje van. Én a királyi lakot[,] mely nagyszerű[,] csak kívülről láttam, legtöbb időt a víz vezeték és a víz esések, ugró víz sugár⁷²⁰ megnézése (igen számos publicum⁷²¹ társaságában) vett igénybe. Ezután Droschén az indóházban hagyott holmimot a városba[,] *Casselbe*⁷²² vittem, beszálltam Prinz Fridrich Hotelbe, az nap megjártam a városnak nagyobb részét; igen csinosnak találtam, de mivel járdája nincs[,] a járás benne igen kellemetlen vala. Különös nagy házai vannak, és meglepőleg nagy és szabályos alaku piacjai⁷²³. Az utzák mind igenyesek⁷²⁴. Egy utzában több egymás mellett létező háznak 5 ablaka van, s azért az utza 5 Fenster Haus strassének⁷²⁵ nevezetik. Az piaczokon igen szép s nem olyan mint a Berlini, hanem igen szép s jó egészséges házfalakból álló séta létezik. Valamivel élénkebb város[,] mint Göttingen.

Sept. 14

[Köln]

Reggel vasuton Giessen-nen át Kölnbe utaztam, ezen ut kicsinben hasonlít a Schweitzi⁷²⁶ uthoz, sok alaguton kelle keresztül hajtani. *Giessenben*, melyet csak kívülről láthattam, már jobb ízűen készített ételeket lehetett kapni. Giessen környéke igen szép ugyan, de nagyon szegénynek kell lenni, mert a szilvát, melyet épen akkor legtöbbnyire gyűjtöttek össze[,]

711 Telegráfoztak, táviratoztak. – A német *telegraphieren* igéből.

712 Fizikai szertár.

713 Dinamoelektromos; elektrodinamikai.

714 Spektrométer: a színkép vonalak hullámhosszának pontos mérésére szolgáló optikai műszer.

715 Moritz Meyerstein (1808–1882) mechanikus, ld. a szeptember 10-ei bejegyzés végén.

716 Higanyfelfogó edényt (*német*).

717 Ti. az egyetem dísztermét.

718 Promotio (*latin*) itt: doktorrá avatás.

719 Ti. az egyetem július 4-ei alapítási ünnepén.

720 „A sajtáságos vízművek közül megemlítenők a Steinhöfer-féle vízesés, a vízesés az ördög hídjánál, egy régi római vízvezeték romjait ábrázoló vízvezeték, amelynek megrongált végéből a víz 33 méternyi mélységbe egy nagy vízmedencébe zuhan alá és ebben 52 méter magasra felszökő szökőkút van, végül az új vízesés, amely nagyságra nézve valamennyit felülmúlja.” (*Wilhelmshöhe* címszó. *Révai nagy lexikona*. XIX. kötet. Budapest, 1926.)

721 Közönség (*latin*).

722 Kassel.

723 Terei.

724 Egyenesek.

725 A Fünffensterstrasse ('ötablakos utca') ma is létezik Kassel belvárosában.

726 Svájci.

lepedőkbe kötve viszik haza. Ezen tájékon az aratás még csak részben vala végezve. A kéve rakatok; melyek leginkább zabból és lenből állottak[,] még a földeken voltak. — Áthatolva a nem magas hegyek számos tunelljeén *Siegburg-nál* egyszerre nagy síkságra jutottunk. Siegburgi hegyen egy volt klostrom szép templomával tűnik fel, mely jelenleg mint tébolyda használtatik.⁷²⁷ — Nemsokára elértük a Kölnbe vezető utolsó Wahn Statiót⁷²⁸. Hat óra körül mentem át Droschén a nagyszerű vasuti rácshidon *Kölnbe* és beszáltam Hotel Disch-hez, 40[.] számú szobába a 2dik emeleten. Megmosakodván estve lévén kimentem egy egyenes utzába a bástyáig, s a mellett egész a kapuig, melyen ki a Rhenus⁷²⁹ partjára, s épen akkor robogott a vashidon át a vasuti vonat. Vissza jöttemben megvettem Kölnnek térképét, pecsétviaszt, és vörös plaibaszt⁷³⁰, azután vacsorálván tervet készítettem a következő napra.

Sept. 15

[Köln]

Még⁷³¹ több tekintetben rendbe jövék ½ 11-re lett; legelőször megnéztem a Domot⁷³², felmentem két szakasz lépcsőire. Akár kívülről[,] akár belőlről tekintessék, a versenyt kiállja a Strasburgival⁷³³, igen szilárdan, s igen jó anyagú nagy pontossággal és csinnal van építve. Ablakai különösen magokra vonják a figyelmet. Egy ablak körülbelől 10-12 ezer tallerba került, még nem mindannyi van színes üvegből kiállítva. Kincstára is nevezetes; de hogy azon 3 láncszem azon lánczból való, melylyel Péter apostol vala meg kötve, és egy csont darab a Mátyás apostol csontja volna, nehéz volna el hinni.

A Templom nézésekor két barátságos Salzburgi fiatal Benedictinussal⁷³⁴ is találkoztam. Azután a Hotel Disch-nél a Tabel Dot-ban⁷³⁵ vettem részt, ámbátor a többi⁷³⁶ már az ebéd vége felé volt. Ebéd után a szobaleány tanácsára Droschén kimentem a Zoologiai kertbe⁷³⁷, mely a Berlinin jóval is nevezetesebb[,] mint az állatok számára[,] mint külsinra vonatkozólag. Az állat kert mellett Flora nevű kertet⁷³⁸ is meglátogattam, mely szépségre nézve, és különösen a Fuxiak buja tenyészetére, rózsák szépségére nézve, és a pálmaház előtti virágos térre nézve minden figyelmet megérdemel. Aquariuma is van, mely azonban sem a Berlinivel[,] sem pedig a Hannoveraival nem vetekedhet, ámbátor ebben is vannak tárgyak, melyek az előbbieken elő nem fordulnak. Ismét visszakocsizván uzsonáztam egy Kaffé-ban⁷³⁹, s azután a Thalia színházba mentem[,] hol a Péter czárt⁷⁴⁰ adták.

⁷²⁷ Az egykori siegburgi bencés kolostor, a Szent Mihály-apátság a Michaelsberg nevű hegyen. A szekularizáció idején, 1803-ban került állami tulajdonba, ezt követően az épületet különböző célokra használták: kaszárnyaként, elmegőgyintézetként, börtönként is működött. 1914-ben került vissza a bencés rend tulajdonába, 2011 júniusában azonban a közel ezeréves múltra visszatekintő apátságot bizonytalan pénzügyi helyzete miatt bezárták, a szerzetesek elköltöztek.

⁷²⁸ Wahn (vasút)állomást. – Az egykor önálló város ma Köln-Wahn néven Köln része.

⁷²⁹ Rhenus (*latin*): Rajna.

⁷³⁰ Plajbász (*német*>): ceruza.

⁷³¹ Míg.

⁷³² A kölni dómot (Szent Péter és Mária-székesegyház) a 13. században kezdték építeni, de még Jedlik utazásának idején sem volt teljesen kész, az 1842-ben újrakezdett építkezés csak 1880-ban fejeződött be.

⁷³³ Ti. a strasbourgi Münster („Miasszonyunk”) székesegyházzal, ld. a szeptember 22-ei bejegyzésnél.

⁷³⁴ Bencés rendi szerzetessel.

⁷³⁵ Table d'hôte (*francia*): közös asztalnál, többnyire fix áron való étkezés a fogadóban.

⁷³⁶ A többiek.

⁷³⁷ Állatkertbe.

⁷³⁸ Ti. a botanikus kertet.

⁷³⁹ Kávéházban.

⁷⁴⁰ Valószínűleg Donizetti *A livóniai ács, avagy Nagy Péter, Oroszország cárja* című vígoperájáról (1819) van szó.

Sept. 16.

[Köln, Deutz]

Reggel kimentem és a város egy részét bejártam[,] a Neu Markt körül fekvőt, Sz. Moritz és St. Aposteln nevű templomokat, melyek még néhány templomokkal együtt igen elhanyagolt állapotban vannak belőlről. Ez alkalommal megnéztem a Dioramá-t⁷⁴¹ is, mely két igen nagy terjedtségű vászon képből áll, mely jól perspective⁷⁴² lévén festve úgy tetszenek körülbelül 30 lábnyi⁷⁴³ távolságból[,] mintha magát a természetet látná a néző. Ezen képek egyes helyei[,] teszem a házak ablakai[,] tetszés szerint átlátszókká tétetnek és így a képeket majd éjszaki⁷⁴⁴ majd nappali világitással láthatni. Megnéztem a zsidó zsinagogát⁷⁴⁵ is, mely nem nagy ugyan, de mór stílusban építve belőlről meglepően szép. Hivatván a mutató⁷⁴⁶ egyén által estvére a szombati isteni tiszteletre; meg jelentem ugyan[,] de már csak a végére, a templom tele volt bent igen tisztességesen öltözött férfiakkal, elöl két vagy három padban gyermekek énekeltek rendesen; a karzaton nők valának[,] de kevesen.

Ugyan ezen nap ebéd után Droschkén kirándultam a Rajna folyón túl létező *Deutz-ba*⁷⁴⁷, hol Langen és Otto⁷⁴⁸ gáz-gépei egy gyárban⁷⁴⁹ készülnek; láttam a 1/2, 1, 2 ló erejű gépeket működési állapotban, melyeknek csak azon hátránya⁷⁵⁰ van, hogy lökésekkel és zörejjel működnek, 's azért az épület bár mely emeletében nem használhatók.

⁷⁴¹ Dioráma: áttetsző anyagra festett plasztikus, térhatású kép, amely különböző megvilágításban a napszakoknak megfelelő látványt nyújtja.

⁷⁴² Perspektivikusan, távlatos ábrázolással.

⁷⁴³ Kb. 10 méter.

⁷⁴⁴ Éjszakai.

⁷⁴⁵ A kölni Glockengassei zsinagóga (Glockengasse Synagogue) 1857–1861 között mór stílusban épült Ernst Friedrich Zwirner (a kölni dóm építész) tervei szerint. 1867 tűz rongálta meg az épületet, a kristályéjszakán, 1938. november 9-én a város többi zsinagógájával együtt elpusztult. Helyén jelenleg a modern Kölni Operaház áll.

⁷⁴⁶ Ti. a zsinagógát bemutató.

⁷⁴⁷ Deutz város 1888-ban lett Köln része.

⁷⁴⁸ Carl Eugen Langen (1833–1895) német vállalkozó, mérnök és feltaláló. Részt vett a négyütemű belsőégésű motor és a wuppertali függővasút kifejlesztésében. – Nikolaus August Otto (1832–1891) német feltaláló, aki először konstruált működőképes négyütemű belső égésű, szikragyújtású motort, amelyet róla neveztek el Otto-motornak, majd üzemanyaga után benzinmotornak.

⁷⁴⁹ Otto és Langen 1864-ben alapították meg Deutzban a világ első motorgyárát (N. A. Otto & Cie, 1872-től Gasmotoren-Fabrik Deutz AG), mely ma is működik Deutz AG néven. 1867-ben az itt készült kétütemű gázmotor aranyérmet nyert a párizsi világkiállításon, ezt követően a gyártás fellendült, az üzemnyeresége rohamosan nőtt. 1876-ban kezdték meg a négyütemű belső égésű motorok gyártását. – Jedlik itt a Siemens és Halske gyárában látott, beszerzésre javasolt dinamóhoz keresett két lóerős gázgépet. (FERENCZY 2000, 553. o.)

⁷⁵⁰ A *hátrány* Jedlik szóalkotása. (MAYER 2010, 115. o.) Ld. *Sulyos testek' természettana* c. tankönyvének (Pest, 1850) szótárában a német megfelelővel: „*Hátrány: Nachteil*”.

Sept 17.

[Köln, Bonn]

Reggel 10 óra után kimenvén megjártam a város másik részének főbb helyeit[,] ugmint Appelhof, Ursula templomot a 11 ezer szűz csontjaival⁷⁵¹ (itt misét hallgattam az igen ájtatos nép közepette) NB a reliquiák⁷⁵² közepette Krisztus tövis koszorujából egy tövist is mutatnak, és egy kőedényt[,] melyben Krisztus a vizet borrá változtatta. A templom igen elhagyatott állapotban van. – Azután megnéztem a Museumot⁷⁵³, melyben igen sok faragvány és festészeti tárgy létezik. Vasárnap lévén igen számos publicum által volt látogatva; a német városok között eddigelő⁷⁵⁴ Cölnben a nők sokkal szebbek és elevebbek mint a[z] általam eddig látottakban, demi mond⁷⁵⁵ félét egyetsem vettem észre. A nép igen ájtatos, mert minden templomot emberekkel tömve találtam. – Végre megnéztem kívülről a városházát, mely már igen régi épület,⁷⁵⁶ és a Genzerich nevű épületet, s azután ebédelvén vasuton nem egész 1 órai idő alatt *Bonn-ba* érkeztem és ott a Markplatzon a Város háza fél szomszédságában létező Aranycsillaghoz 13[,] szám alatt beszáltam. Meg mosakodván az egyetemi épületet kívülről, és a mellette létező szép sétakertet a szép kilátásával a Rhenusra, Arndt⁷⁵⁷ szobrát[,] valamint azon két[,] talán 24 fontos⁷⁵⁸ nagy vas ágyut néztem meg, melyeket a német császár az egyetemnek ajándékozott. Ezek után haza menvén nagyon fáradt voltam, mert valamint Kölnben úgy Bonnban is a kövezet[,] habár igen jó karban van, de a járásra valóban kinzó. A különös[,] hogy ezen két városban ha van is itt[-]jott egyes házak előtt járda[,] az többnyire egyik végétől kezdve a másikig annyira keskenyedik, hogy rajta már egy embernek sincs helye a járásra. Egy városban sem láttam annyi gyereket az utcákban[,] mint Bonnban[,] és azok többnyire a tőlök kitelhető módon lármáztak. Vacsoráltam végre és⁷⁵⁹

⁷⁵¹ Szent Orsolya (latinul és németül Ursula, ?–304) szűz, vértanú, Köln város védőszentje. A 975 körül lejegyzett legenda szerint breton királylány volt, megkeresztelkedett és szüzességi fogadalmat tett. Amikor Aetherius pogány királyfi feleségül kérte, egy angyal tanácsára három év haladékot kért, s föltételül szabta, hogy kérője is keresztelkedjék meg. Három év alatt Orsolya köré fiatal keresztény lányok gyűltek, az egyik legenda szerint 11 ezer (a másik szerint csak 11). Orsolya a házasság elől társnőivel együtt tizenegy hajón elmenekült. A tengeren viharba kerültek a hajók, s a Waal folyó torkolatába sodródtak. Kölnben kikötöttek, de újabb angyali intésre római zarándoklatra indultak. Bázelig hajón, azután gyalog tették meg az utat. Mire visszatértek Kölnbe, a várost elfoglalták a hunok. Feleségül akarták venni Orsolyát és társnőit, de mivel ők nem hajlottak a szóra, megölték őket, majd elborzadva tettüktől, elhagyták a vidéket. Köln népe összegyűjtötte ereklyéiket, és egy 4-5. századi felirat tanúsága szerint egy keletről érkezett, Clematius nevű ember bazilikát épített a tiszteletükre. A szentről elnevezett templom egy 1106-ban föltárt temető közepén állt, a megtalált csontokat Orsolya és a szüzek ereklyéinek tulajdonították. Vértanú társnőinek számáról a korai források nem tudnak, a 8. században tizenegyet említenek. Valószínűleg a *II M* (undecim martyres, 'tizenegy mártír') téves olvasatából, az M-et 1000-nek értelmezve lett *undecim mille*, vagyis 11 ezer.

⁷⁵² Ereklyék.

⁷⁵³ Köln legrégebben (1827) alapított múzeuma, a Wallraf-Richartz-Museum. Németország egyik legnagyobb klasszikus művészeti galériája angol neogótikus stílusban épült 1855–61 között a minoriták temploma mellett. 1943-ban egy légitámadás során helyrehozhatatlan károkat szenvedett, ezért a világháború után lebontották. A múzeum jelenleg a városháza közelében 2001-ben átadott modern épületkomplexumban működik.

⁷⁵⁴ Eddigelé: eddig, mostanáig.

⁷⁵⁵ Demi-monde (*francia*): félvilági, kétes erkölcsű nő.

⁷⁵⁶ A kölni a legrégebbi városháza Németországban, az épületegyüttes többféle stílus jegyeit hordozza magán: legkorábbi, román kori részei a 14. századból valók, 61 méter magas gótikus tornya a 15. században, reneszánsz loggiája a 16. században, egy része pedig holland késő reneszánsz stílusban, a 17. században épült.

⁷⁵⁷ Ernst Moritz Arndt (1769–1860) német író és költő, a frankfurti nemzetgyűlés tagja. Hazaszeretettől áthatott költeményei valóságos népdalokká váltak. Politikai követeléseiben az egységes alkotmányt, a német államok szorosabb politikai egységét szorgalmazta. 1818–20-ig és 1840–54-ig a bonni egyetemen történelmet tanított, 1841-ben az intézmény rektorává választották. Bonnban hunyt el, 1865-től bronzszobor őrzi emlékét a városban.

⁷⁵⁸ Font: régi súlymérték; Magyarországon és Ausztriában 0,56 kg-nak felelt meg. – Jedlik alulbecsülte a fegyver súlyát: 24 font nagyjából 13,5 kg, egy vaságyú ennél biztosan nehezebb.

⁷⁵⁹ Mivel a kényelmetlen járdákat járva nagyon elfáradt, Jedlik aznap kénytelen volt korábban nyugovóra

Sept. 18.⁷⁶⁰

[Bonn]

Tíz óra felé az egyetembe mentem felkerestem a physikai Cabinet szolgáját, ki egyszeris mind mechanicus is, s mivel Clausius⁷⁶¹ tanár a cabinet kultsait magánál tartja[,] a cabinetet megnem nézhettem. A szolgálával tehát el mentem a meglehető távolságban levő tanár lakásába, de ott senki sem volt otthon; tovább mentünk kifelé a még jóval távolabb levő vegytani laboratóriumba, hol csak a szolgát találtuk otthon; ez megmutogatta az egész intézetet, mely nagyszerűen, nagy csinnal, és kényelemre alkalmasan van építve. A tanárnak irasbeli foglalkozásra van egy szoba; azután két nagy szoba, négy dolgozó asztallal a tanár privát foglalkozására. Egy igen helyesen elrendezett auditorium tolókalható táblával; a táblák után egy üres szelelő kemény, melyen a pinczeből hűvös lég fujdogál, az ártalmas gázok pedig felfelé szabadon elmehetnek. ~ A padok minden évben felső lapjukon feketére festetnek, hogy ne legyen a hallgatoknak kedvök azokat összevagdalni. A tanár asztala az egész terem szélességet elfoglalja, tehát 4-5 ölnyi⁷⁶² hosszú, (olyan mint Berlinben) az asztal közepén vízzel, jobb és bal felén higanynyal töltött légfelfogó készülék vastag üveg táblával fődve, mely hasznalatkor kihuzatik, fecskefarku formára léven készítve; az asztal végen pedig porcellan kiöntő készülékkel ellátva. Az auditorium és dolgozó szobák elrendezése körülbelől a következő:⁷⁶³

[rajz]

Ezek a dolgozó termek,
mindegyik 10/20 asztalylyal
20 egyenre, mindegyik asz
tal a reagentiakkal ellátva,
Ia quantitativ } munkálatokkal

IIa quantitativ

III az organikai vegyész[et]re
az elsőhöz meg egy kisebb
szoba két asztalylyal tehát
négy személyre van kapcsol
va; ezen termekben azonban
azon hevítési és szárítási mód, mely a Berliniben oly kitűnő,
nincs alkalmazva

[rajz]

1 Szelelő nyílás
2 Tablák egy más fölébetolhatók

térni. (FERENCZY 2000, 553. o.) – Eddig állt rendelkezésünkre Jedlik Pannonhalmán őrzött naplójának Mayer Farkas által számítógépen rögzített leirata. A kézirat további részének – említett fenntartásaink mellett felhasznált – szerkesztett forrása: Papp János: *Jedlik Ányos németországi útinaplója 1871. szeptember 2–29.* In: *Győri tanulmányok*. 12. köt. Győr, 1992. 155–165. o. Ahol lehetséges, a szöveget Ferenczy naplóiismertetése alapján egészítjük ki, illetve javítjuk (FERENCZY 2000, 553–556. o.).

⁷⁶⁰ E naptól a napló egyes bejegyzései előtt feltüntetett dátumok írásmódja nem Jedlik eredeti kéziratát követi, hanem a felhasznált forráskiadásban alkalmazott mai helyesírást.

⁷⁶¹ Rudolf Clausius (1822–1888) német fizikus, az MTA tiszteleti tagja (1872). Rudolf Gottlieb-ként született, latinus nevét később, a tudomány iránti tiszteletből vette fel. Ő fogalmazta meg a termodinamika második főtételét 1850-ben, illetve az entrópia fogalmának bevezetésével 1865-ben. A kinetikus gázelmélet egyik megalapozója. Későbbi munkásságával az elektrokémiahoz és elektrodinamika felé is eredményesen hozzájárult. 1869-től haláláig a bonni egyetem tanára volt.

⁷⁶² Nagyjából 8-9 méter.

⁷⁶³ A hallgatók három nagy szobában, tíz-tíz felszerelt asztal mellett dolgozhattak. (FERENCZY 2000, 553. o.)

- 3 Tanari asztal
- 4 Viz általi gázfelfogó
- 5 Kiöntési medence
- 7 Padok tölgyfa színre festve
felső lapjuk fekete
- 8. Bejárás lépcsőzet a folyosóról

Vannak meg az egyes dolgozók számára elrendezett szobák, és egy jókora terem Garderob⁷⁶⁴ név alatt a hallgatók és dolgozók kalapjainak és felső öltönyeiknek számára. —

a) Továbbá van néhány terem a szükséges készülékek felfogására. Ezekben egy kerékkel hajtható légszivattyút, melynek dugattyuja rovátkolt fémhengerből állott kapható Parisból ezen cím alatti mechanicustól

Deleuil a Paris.⁷⁶⁵

b) Egy ily alaku fuvót ezen felirattal: Enfer ses Fils
mechanikes Brevetes
sans Garantie de Gubernement
10 Rue de Ranbouillet, Paris.

[rajz]

Egy szoba a Titrir⁷⁶⁶ modoru munkálatokra van berendezve. Szóval az egész intézet a legnagyobb bőkezűséggel kiállítva, válogatott s viragzó oleanderokkal⁷⁶⁷ és egyéb ékesítő növényekkel ünnepélyesen díszítve. Az új tanévi tisztítás leginkább csak a padlozat ujonnan sikáltatásából áll.

Azután kerestük Clausiust, és a gazdasszonyától azon értesítést kaptuk hogy ma 8 óra után fog hazajönni. Megbízta tehát a szolgát, hogy kérné meg nevében miszerint a kulcsot át adná és engedné meg a Cabinet megtekintését másnapra vagy is September 19-dikére.

Ebéd előtt még elmentünk a híres Geissler-hez⁷⁶⁸ is s mivel ebéd előtt már nem volt elegendő idő, Geissler

mit hit délutáni 5 órára, hogy némely készítményeit kiserletileg megmutathassa. A nevezetesebbek

- 1 Egy Reisebarometer, melynek beállítása igen czélszerű és az eszköz higanyában a hydrostaticai törvények alapján önkéntesen történik. Azonfölül az egész barometer zsarnir által összehajtható; 55 Tallér.
- 2 Igen vékony csövekből készült és egy foknak 1/10 részét megmutató thermometerek

⁷⁶⁴ Gardrób (*francia* garde-robe > *német* Garderobe): ruhatár; helyiség, amelyben beépített ruhásszekrények vannak.

⁷⁶⁵ A kémiai intézet készülékei között különösen érdekelte »egy kerékkel hajtható légszivattyú, melynek dugattyúja rovátkolt fémhengerből áll; kapható Párisból, Deleuil mechanikustól«. Jedlik egyetlen szertárban sem feledkezett meg a légszivattyúkról; olyanokat keresett, amelyek vagy önműködők, vagy motorral hajthatók. (FERENCZY 2000, 553. o.) – Jean-Adrien Deleuil (1825–1894) francia mechanikus apja, Louis-Joseph Deleuil (1795–1862) halála után vitte tovább az 1820-ban alapított műszergyártó vállalatot.

⁷⁶⁶ Titrieranalyse/titrieren – titrál: térfogatoss elemzést végez. Titrálás: vegyelemzés: mért vizsgálandó anyag oldatához bürettából részletekben, végül cseppenként ismert töménységű mérőoldatot adagolnak, a folyamat végén a fogyott mérőoldat térfogatából a keresett alkotórész mennyisége kiszámítható

⁷⁶⁷ Oleander (leander): babérrózsa (*latin* Nerium oleander); a Földközi-tenger vidékén honos, piros, fehér vagy élénk rózsaszín virágú, mérgező levelű, örökzöld cserje; Közép- és Nyugat-Európában kedvelt dísznövény. – A leanderek szépsége évtizedekkel korábbi, ausztriai utazásán is lenyűgözte Jedliket, 1834. augusztus 17-ei, Linzről írt bejegyzésében olvashatjuk: „Csudáltuk a szép oleandereket.”

⁷⁶⁸ Geissler, a tudós bonni üvegfúvó [ld. a szeptember 9-ei bejegyzésnél] e napra meghívta Jedliket, »hogy némely készítményeit kísérletileg megmutathassa«. Ügyes és pontos utazási légsúlymérők, tizedfokos hőmérők, Geissler-csövek, színekpelemző csövek, katódcsövek egész sorát vezette Jedlik a naplójába, mint »megrendelendő eszközöket«. (FERENCZY 2000, 553. o.)

5–7 Tallér áruk.

- 3 Maximum thermometer egy pizin légbuborékkal, mely a higany szált két részre elosztva tartja. ennek az ára 5-6 Tallér
 - 4 Normal thermometer, nem nagy de nagy szorgalommal az egész lépték hosszában készítve. ára 10 Tallér
 - 5 [rajz] Ily alaku Geissler-féle cső melyben az a edények mindegyike más gazzal, a közbeeső b csövek mindegyike pedig mas fényődző folyadékkal van telve. Ha ezen készülék a pesti egyetem számára megfog rendeltetni, akkor az alkalmas állvánnyal is leszen ellátandó; a csövekbe tölthető folyadékok pedig mindegyike más legyen. Ha Geisslernek több átlatszó 's fényődző folyadék a vagyon, jó lesz azokat különösen összeallított és állvánnyal ellátott csövekbe töltve megrendelni.
 - 6 Az izzó gázok spectrumának jó módon vizsgálására egyenlő nagyságu [rajz] és [rajz] és különféle gázokkal telt A csövek lesznek meg rendelendők, úgy hogy azok egy állvány által tartva a spectroscop elő allithatok legyenek.
 - 7 Láttam még Geissler egy nevezetes és íly alaku csövet [rajz] melyből kitűnik hogy a tagadó⁷⁶⁹ sarkon látható fény ecset a tevőleges⁷⁷⁰ fényhez nem vonatik, s csupán csak a tevőleges vonatik a tagadóhoz; se mivel már elfelejtém ki áetal volt ezen tulajdonsága a villamossagnak felfedezve, azért ez iránt Geissler lesz annak idejében megkérdezendő.
- A megrendelendő eszközök arát Geisslernek lehet ezüst osztrák forintokban Postán megküldeni. Egy ezüst forintot 20 Silber Groschen arába számítva.
- Megjegyzendő hogy valamint jelenleg a vegyeszeti Laboratorium mellett egy különös anatomiai Intezet épül az egyetem számára, úgy egy pár év mulva annak szomszédóságában a physikai intézet számára is fog épülni⁷⁷¹; talán lehet annak idejében ezen épület elrendezését a Pesten építendőnél is nemileg utánozni.

Sept. 19.

[Bonn, Ems]

Clausius tegnap 8 óra⁷⁷² után utjából haza érkezvén a kulcsot átadta szolgálának, ki érettem sept. 20án⁷⁷³ ½ 7-kor eljött, s így a phys. Cabinetet is megnézhettem. A közönséges készülékeken kívül van Fesseltől, ki a Schwungmaschinával lett nevezetesse, (gymnasialis tanár) egy 5 lábnyi⁷⁷⁴ átmerőju dörzs villamgép⁷⁷⁵. Egy Widerstandmesser⁷⁷⁶ Simenstől gyakorlati használatra; egy mutató Telegraph készülék jóval kisebb mértékben mint a minőt Simens-nél láttam. Stöhrer féle magneto-electrische maschine.⁷⁷⁷ Tovább egy Culombféle

⁷⁶⁹ Tagadó: negatív töltésű.

⁷⁷⁰ Tevőleges: pozitív töltésű.

⁷⁷¹ Ti. egy új épület.

⁷⁷² Este.

⁷⁷³ Helyesen: szeptember 19-én.

⁷⁷⁴ Több mint másfél méter.

⁷⁷⁵ Dörzsvillamgép: elektromos áramot sűrűlódással (dörzsoléssel) fejlesztő elektrosztatikus generátor; elektromozógép, villamozó-/villanyozógép (németül Elektrisiermaschine).

⁷⁷⁶ Widerstandsmesser (német):

⁷⁷⁷ Emil Stöhrer (1813–1890) műszerész 1844-ben tökéletesített elektromágneses gépe. (Ld. gépéről publikált cikkét: Poggendorff *Annalen der Physik und Chemie*, LXI, 1844: *Einige Bemerkungen über die Construction magneto-elektrischer Maschinen, und Beschreibung der zusammengesetzten magneto-elektrischen Maschine.*) – Érdeklődéssel szemlélte Jedlik Fessel tanár gépét, amellyel az egysarki villamindítás titkait kutatta; feltűnt neki egy elektrométer, amit a heidelbergi Desaga mechanikusnál meg is akart rendelni; Hipp kronoszópja is felkeltette érdeklődését. Elvi hibákra akadt egy, a hallhatóság alsó határát kimutató készüléken, javításához meg is adta a felvilágosítást. Az eszköz a fizikai intézet véleménye szerint is átépítésre szorult. (FERENCZY 2000, 554. o.) – Friedrich Fessel (1821–?) német műszerész, a fizika és a géptan tanára. – Elektrométer: érzékeny műszer elektromos töltés és feszültség mérésére – Peter Desaga (1812–1879), a heidelbergi egyetem műszerésze, ld. a szeptember 20-ai bejegyzéshez fűzött utolsó lábjegyzetet. – Matthäus

Electrometer melynek üvegszálból álló fonaláról ahol egy könnyű tükör függ, az a fény sugarat vissza veri, és az szolgat mutatoul. Hogy a hallgatosagtól látható legyen mozgása felkörben elébe helyzetetik kemény papirból készült félkörnyi iv, melyre a fokok vannak vágva, és félig átlátszó papírral bevonva. — Láttam üvegre rakodtatott plan, concav, és convex tükröket körülbelől 3-4 hüvelyknyi átmérővel [rajz] pixis⁷⁷⁸ alakú és állványon ellátott véstokokba egyenként helyezve. A villammutató P. Desaga universitäts mechanicus in Heidelberg készítette. Ennek Breif verzeichnisse is van, melyet Heidelbergben meg akarok szerezni. Ezen telegraph úgy tetszik le van írva a Schellen Electromagnetischer Telegraph 1867 Braunschweig című munkájában. Ezután láttam azon eszközt, mely a bizonyos magasságból eső test esési idejének megmérésére szolgál (: chronoscop von Hipp, valószínűleg Berlinben készült. Azon eszköz, mely a legmélyebb zöngének 16 [?] ütés általi keletkezésére szolgálna nem felel meg céljának a hibás constructioja miatt. ha azonban a legalább két lábnyi átmérőjű és lyukakkal ellátott fémkorongok fogatnak bele, kétség kívül jó szolgáltatott tesz. — Többféle hőmérők fel akasztására ily féle állvány használtatik [rajz]. Az ütőző golyók állványa pedig ily féle alkatu vala [rajz]

A phys. Cabinet megnézése után Bonnban Coblenzbe⁷⁷⁹ és ezen keresztül Ems-be utaztam a Rhenuson, egy igen nagy hajón ½-től fél kettőjig tartott az út, a hajón Tabel d orel volt 1 Tallér és 2 garasért. Az út miután annyira el van szepegeről híresztelve várakozásomat nem igen elégitette ki, olyanforma mint a dunai út Visegrad és Maros⁷⁸⁰ között csak hogy az egész hosszában. Az idő ez napon már híves⁷⁸¹ kezdett lenni. Utolsó augusztustól kezdve mindig tiszta időm volt, csak September 18dikán és 19dikén vala borult nap, de Sept. 20dikán ismét kiderült Ezen nap ¼ négyre indulok utra Ems-ből Heidelbergre, hova körülbelől ejfelkor fogok jutni.

Sept. 20

[Ems, Heidelberg]

Tegnap Emsbe érve beszáltam az Englischer Hofba. Megnéztem a fürdőket és sétahelyeket, két sétahely egymás után következve körülbelül 1000 lépés. Felső végénél van az englischer Hof, és egy fürdő, másik végén a Lahn folyó jobb partján a régi fürdők, balpartján pedig az új fürdők, melyekben csak jövelem [!] utáni nap délelőtt fürödtem meg. Délután nem szokás fürödni, mert akkor a víz hideg, mint hogy a melegvizet huzó maschinák nyukszanak. [!] A víznek semmi ize és szaga nincs, csupán egyszerű tiszta melegviz. — Miután ládamat és táskámat, melyek a sok hányás vetésben szétbomladozni kezdettek, megcsináltattam Sept. 20án elindultam Heidelbergbe. — Emsbe nevezetes volt a Kurallén⁷⁸² létező szép épület (Barak)⁷⁸³, melyben a pénzre való játék igen élenken folyt.

September 20án Emsből a Rhenus partja mentében két pesti izraelita társaságban Heidelbergbe értem 7 óra után. Europa vendéglöbe, másnap megnéztem az Egyetemet: a phys.

(Matthias) Hipp (1813–1893) német származású svájci órásmester és feltaláló. – Kronoszkóp: igen kis időközöket mérő és feljegyző készülék. – Matthäus (Matthias) Hipp (1813–1893) német származású svájci órásmester és feltaláló.

⁷⁷⁸ pyxis, *pixis*, *pikszis* (a gör. *pükszosz*, 'bukszusfa' szóból): eredetileg bukszusfából, később fémből készült szelence, fedeles edényke.

⁷⁷⁹ Koblenz.

⁷⁸⁰ Ma Nagymaros.

⁷⁸¹ Hívös. – A *híves* hangalak a palóc nyelvjárási régió középső tömbjére, vagyis a középpalóc és az Ipoly vidéki nyelvjárásra jellemző.

⁷⁸² Kurallee (*német*): fürdősétány. (Szó szerint: 'gyógysétány'.)

⁷⁸³ Baracke (*német*): pavilon, bódé.

[ikai] Cabinetben⁷⁸⁴ látottakat különösen jegyeztem fel; mint alább fog következni.⁷⁸⁵ — Megismerkedtem Desaga⁷⁸⁶ mechanicussal, kinel egyetmást annak idejében megrendelhetni.

Sept. 21. Heidelbergi egyetem.

[Heidelberg, Karlsruhe]

A szolgát felkeresvén megmutatta az egyetem természettani műszertárt; [!] jó kedvű öreg ember, egyszerűs mind mechanicus is (: ennek neve)

A heidelbergi egyetem igen jól van ellátva az újabb szerű készülékekkel mint a következőkből láthatni. Desaga azon mechanicus s részint kereskedő, kinel a feljegyzendő tárgyakat megrendelhetni.

Kirchhof⁷⁸⁷ tanár[t] [!] is meglátogattam⁷⁸⁸ barátságos és még inkább fiatal mint öreg korban van, már a lába is meggyógyult; igen barátságos ur.

Az általam látott nevezetes eszközök ezek:

[A lap alábbi része üres]

—— Sept. 21.én Tabeldot⁷⁸⁹ után *Karlsruhebe* utaztam, odaértem 6 óra után, beszáltam az Erbprinze Hotelbe, Hosszu utza. Megjártam este a város egyik részét. Heidelbergtől kezdve, s így Karlsruhén is jól esett a jó kövezeten járni. A Heidelbergi esőnap tiszta szép nappá változott. Heidelbergtől kezdve a zsemle már a bécsi süteményhez kezdenek közeledni. A pénzsámítás forintokban megy. (Meglátogattam Heidelbergbe Kirchhof tanárt is, ki még fiatal korban van.) ez igen barátságos ur.

Sept 22én

[Karlsruhe, Strasbourg]

Karlsruhében megnéztem polytechnicum⁷⁹⁰ phys. Cabinetet. és mindegyiknél[,] melyett eddig láttam[,] legnagyobb szorgalommal találtam kezelve, mi leginkább az igen ügyes Wärterjének⁷⁹¹ tulajdonítandó, ki egyszerűs mind Mechanicus is, és nála egyetmást megrendelhetni; Elmondta az aczél és vas szerszámok tisztántartására alkalmas csontolajnak⁷⁹² készítemi módját. A Cabinet igen gazdagon van ellatva; a Ladd-féle gépről⁷⁹³ és gázféle erőműről azonban

⁷⁸⁴ Fizikai szaktanteremben.

⁷⁸⁵ Ez a heidelbergi egyetemen látott készülékeket felsoroló, különálló lap nem maradt fenn. (FERENCZY 2000, 554. o.)

⁷⁸⁶ Peter Desaga (1812–1879) a heidelbergi egyetem műszerésze, Robert Wilhelm Bunsen közeli munkatársa volt. 1838-ban nyitotta meg optikai, kémiai és fizikai eszközöket értékesítő üzletét Heidelberg főutcáján. 1855-ben Michael Faraday laboratóriumi égőjét tökéletesítve alkotta meg az úgynevezett Bunsen-égőt, amelyet a Bunsennel kötött megállapodás szerint ő és családja nemzedékeken át forgalmazhatott.

⁷⁸⁷ Gustav Robert Kirchhoff (1824–1887) német fizikus, az MTA tiszteleti tagja (1872). Megállapította az elektromos áramok elágazási törvényeit (1845). R. W. Bunsennel közösen fektették le a színképelemzés alapjait (1859), spektroszkópiai úton új elemeket fedeztek föl. A hőmérsékleti sugárzást vizsgálva (Kirchhoff-törvény, 1859–60) rámutatott az abszolút fekete test sugárzási törvényének alapvető fontosságára.

⁷⁸⁸ Negyedórás beszélgetésükről a napló nem számol be. (FERENCZY 2000, 554. o.)

⁷⁸⁹ Table d'hôte (*francia*): közös asztalnál, többnyire fix áron való étkezés a fogadóban.

⁷⁹⁰ Politechnikum: műszaki egyetem.

⁷⁹¹ Wärter (*német*): felügyelő. Itt: a műszertár felügyelője.

⁷⁹² Marha lábszárcsontjából előállított, halvány sárga olaj, melyet a textil- és bőrparban bőrök kikészítésére, vízállóvá tételére, a finommechanikában kenőanyagként használnak. Fém tárgyakat is lehet tisztítani és konzerválni vele, a 18. században bőrbetegségek kezelésére is alkalmazták.

⁷⁹³ „1867 májusában a párizsi kiállításon az angol Ladd keltett nagy feltűnést kettős, Siemens-féle dinamojával; a két dinamónak közös volt a mágneseret keltő elektromágnes, de két különböző armatúrát kellett forgatni; egyik fejlesztette a gerjesztő áramot, másik a fogyasztásra valót. Jedliket a nagy hatású gép érdekelte;

valamint masutt ugy itt sem tudtak valami különöset.⁷⁹⁴ Van az egyes munkálkodók számára egy jó nágy, [!] kézi papír táblakkal elsötétíthető terem, melyben mint mondá a Wärter elején-
te 10en is dolgoznak, de az év vége féle [!]. A Cabinet szolgája egyszerismind ügyes mechanicus és nála több félét megrendelhetni. [Áthúzva: Kirchhof tanárral is szóltam talán ¼ óraig, igen barátságos es meg fiatal korban levő Ur.] Különös hogy a szolgának nincs az egyetembe lakása, csak műhelye; neve d.rm Zy...hzrun Mechaniker am polytechnikum. A nevezetesebb eszközök a következők:

[A jegyzék hiányzik.]

Karlsruheból Sept. 22diken Tabeldot után Baden Badenba⁷⁹⁵ akartam utazni, tevedésből azonban Strassburgba kellett utamat folytatni, mert Osban nem szálltam ki a kocsiból, minthogy a különös szójárasu⁷⁹⁶ vasuti conductor⁷⁹⁷ szavát nem értettem meg.

Strassburgban⁷⁹⁸ a Maison ranchba szálltam az igen nagy Kleber-féle piacon⁷⁹⁹ 6 óra körül; még az nap a münster⁸⁰⁰ tájkát megjártam, s csak a Museum 's Bibliotheka nevü epületet Kleberpiacon lattam a bombázás következtében szít rongálva. — Azután vacsoráltam nem jól de igen drágán.

Sept. 23.

[Baden-Baden]

Reggel egy vezető (exmobil gardista) által megmutattattam magamnak a város összerongált részét, és a Münsterben kívül és belől tett rongálásokat, azután pedig 10 óra tájban vissza utaztam Baden⁸⁰¹ felé, hová csak délutani két óra tájban értem. Megebédelvén a Bajerschen⁸⁰² Hof-ban (hova beszálltam volt) meg néztem a Badeni gyönyörű séta, ivó és mulató helyeket, valamint a város egy részét, és a badischer Hotelban meg fürödtem. Vacsoráltam. Azutan egész ejszaka és reggeli 8 óraig esett.

Sept. 24.

[Baden-Baden; Neuhausen (Svájc)]

Midőn ismét kitisztulni kezdett, másodszer fürödtem meg. A fürdőket itt igen nehézkeseknek találtam; a víz igen szűken foly[ik] a márvány kadok azt igen meghűtik, és csak többszöri utánfolytatás által lehet melegen tartani. Egyébiránt nem drága (36[?] krajtzar) (Emsbe volt 15 garas)

1870 júliusában az egyik tanárvizsgálaton is kérdezte; tehát Ladd eljárását követte, amidőn szintén két armatúrát alkalmazott, de technikai szempontból jobb a megoldása, mert a két tekercselést közös forgórészre helyezte.” (FERENCZY 2000, 494–495. o.) – Armatúra: elektromos gépeknek az az alkatrésze, amelyben a feszültség indukálódik.

⁷⁹⁴ Kiegészítés FERENCZY 2000, 554. o. alapján.

⁷⁹⁵ Baden-Baden: német üdülőhely a Fekete-erdő nyugati lejtője és a Felső-rajnai-síkság között. Világhírű gyógyfürdőjét 59–69 °C-os radioaktív, sós források táplálják.

⁷⁹⁶ Tájszólású.

⁷⁹⁷ Kalauz, jegyvizsgáló (latin).

⁷⁹⁸ A korábban és ma is Franciaországhoz tartozó várost (németül Strassburg) a porosz hadsereg 1870 őszén elfoglalta. A porosz–francia háborút lezáró békeszerződés értelmében 1871 tavaszán az újonnan létrejött Német Császárság fennhatósága alá került, s 1918-ig Elzász-Lotaringia székhelye volt.

⁷⁹⁹ A Kléberplatz (franciául Place Kléber) Strasbourg központi tere, melyen 1838 óta áll az itt eltemetett Jean-Baptiste Kléber (1753–1800) szobra, s 1840 óta viseli a francia tábornok nevét.

⁸⁰⁰ A 11–15. században épült, román és gót stílusú strasbourgi münster („Miasszonyunk”) székesegyház (francia Cathédrale Notre-Dame, német Liebfrauenmünster) 142 méteres tornyával 1647 és 1874 között, így Jedlik látogatásának idején is a világ legmagasabb építménye volt.

⁸⁰¹ Baden-Baden.

⁸⁰² Bayerischen.

A víznek se szaga sem ize. Alkatrészei⁸⁰³ között legtöbb a konyha só, és szénsavas mész, kensavas Natrium [Natrum!] és Kaliumoxyd. ~ Ebéd előtt vasuton elutaztam szép időben és szép tájékon Freiburgot és Baselt érintvén Neuhausenbe. Az úton főképp *Freiburg* és *Basel* körül igen sok, és buján nőtt szőlőket lehet latni; melyekben a vinyegek⁸⁰⁴ sokkal sűrűbben vannak ültetve mint nálunk, vagy a Rhenus partján, de nem is lehetett oda való ides⁸⁰⁵ szőlőt találni. Badenben az ides szőlőnek 1 fontja 48 krajtzár volt. Ejszaki 10 óra után értem *Neuha[us]enbe* [!] és ott a Bell vu[e] vendéglőbe szálltam.

Sept. 25

[Neuhausen, Schaffhausen, Zürich (Svájc)]

Reggel megnéztem a Rhenusi zuhatagot,⁸⁰⁶ de a vendéglőből levezető rozsz lépcsőken elesvén szerencsés voltam hogy lábom vagy kezem nem tört, egyebiránt elég zuzásokkal menekültem meg, s bal karomat három nap alatt csak bajjal használhattam. ~ Délféle Schaffhausenbe utaztam, s itt egy Krone nevű vendéglőbe szállva két órát kellett töltenem. — 1 órakor délután elutaztam *Zürich* felé, hová delután 3-4 [?] ora között érven beszáltam egy Korona nevű nyomorult vendéglőbe, hol sör nem volt, a bort pedig meg nem ihattam, az étel is igen izetlen volt. ~ Ebédután megnéztem a polytechnicum nagyszerű épületét és annak egyes reszeit, vegyeszeti laboratoriumat, *physiologiai*⁸⁰⁷ osztályát (mely azonban sokkal alább áll a Pestinél,) A tanárral egy ideig beszélgettem, s annak utasítása nyoman felkerestem a *physikai währter*⁸⁰⁸ lakását, mely *Kirch-Strasse* nro 4 a 4dik emeletben. Neve Johann Müller, ki nem egyszerű szolga, hanem az egyetem *mechanica*, úgy látszik nem szegény állapotú, mindenhonnan rendeleteket⁸⁰⁹ teljesít, odahaza saját alkotású s igen mesterséges csipke szövőszekkel néhány egyént foglalkoztat, és a természettani ismeretekben othonos; barátságos és készéges [!] egyény. Ezt honn nem találván meghagytam hogy masnap 7 órakor nála megjelenendek. — Azután még a sajtászerű de leg kevesbé sem kellemes város egyrészét megjártam, Igen régi, s különösen egymás mellé zsufolt sötét és szűk hazakból áll, melyek 4-5, nemellyik 6 emeletes, de egy egy emeleti szobának magassága körülbelöl 7 láb⁸¹⁰. A tó mellett ujabban épült házak természetesen már nagyobb méretűek.

Sept. 26.

[Zürich (Svájc); München]

Kilencz órára elvégeztem a Johann Müller által mutogatott műszertár megnézését⁸¹¹, futtába megnéztem azon viz erőművet, mely a vizoszlop nyomása alatt úgy működik mint ha gőzgép volna; hengerének hossza nem volt több 1 lábnál átmérője pedig 6"-nél; egyszeri megtöltésére 2 liter vízre van szüksége; regulatora és lend kereke van, hajtott három nyomtató gépet, a nyomás mely alatt működött vala 5 atmosphora körülbelöl. Tehát körülbelöl fél ló erővel (3 ember erejével) működött. A vízvezető csőve közel két hüvelyknyi átmérőjű volt. Feltalálja ha jól emlékszem valamely lakatos kinek neve Schmidt. Megrendelhetni Müller Johann museumi wärter által, az ára 600 forint. ~ Kifizetvén a Korona czímerű vendéglőst az

⁸⁰³ Alkotórészei.

⁸⁰⁴ Vinyege: venyige; itt: szőlőtő.

⁸⁰⁵ Édes.

⁸⁰⁶ Európa legnagyobb vízesése a Schaffhausentől mintegy 4 km-re, Neuhausennél található Rajna-vízesés (Rheinfall). Magassága mindössze 23 m, szélessége azonban 150 m, átlagos vízhozama nyáron 700 m³/s, télen 250 m³/s.

⁸⁰⁷ Élettani.

⁸⁰⁸ Az egyetem fizikai műszertárának felügyelője.

⁸⁰⁹ Rendeléseket.

⁸¹⁰ Kb. 2,2 m.

⁸¹¹ A felügyelő itt bemutatta »azon vizerőművet [is], mely a vizoszlop nyomása alatt úgy működik, mint ha gőzgép volna; hajtott három nyomtató gépet...« Jedlik ilyen csendes járású vizoszlopgép beszerzését is javasolta a tervezett fizikai szertár számára. (FERENCZY 2000, 554–555. o.)

indoházba hajtattam hol reggelizvén jegyet váltottam *Romanshornba*. Két óra után oda érvén; azután a Zürchi⁸¹² [!] tón *Lindauba* vivő gőzösre⁸¹³ mentem; Körülbelül 1 ½ óra menet után *Lindauba* értem (kellemetlen szeles hideg idő volt). ~ Lindauba[n] a podgyászok megvisitáltattak mivel már bajor földön van. Azután szép tájékon, mely a tóhoz nem messze igen termékeny, de utobb annál termékenytlenebb volt egy jókora tó mellett elhaladva 7 óra körül *Augsburgig* értem; innét pedig 10 [?] óra körül egy barátságos uti társsal *Münchenbe* jutottam. ~ Odaérvén az Ober Pollingerhez Neuhauser utzába akartunk szállni, de mivel itt úgy mint *Deczer* és egy Hotelekbe a gazdasági egyesület gyülekezete miatt minden el volt foglalva, a Vendéglős által Kaufinger utzába a *Spathen* nevű Brajereiba⁸¹⁴ utasítottam, hol nro 2⁸¹⁵ meglehetősen⁸¹⁶ szállásra, és igen barátságos (de semmi több) szoba és kellnerleányok⁸¹⁷ voltak. A sör pedig izlésem szerint, és egyéb Müncheneri sörivok izlése szerint is igen jó, nem keserű és nagyon könnyen iható vala. ~ Elfáradva levén lefeküdtem és aludtam 8 óráig. ~ Ezen napon Zürich-ben megnézett polytechnicumban látott nevezetesebb készülékek a következők:

[Üres oldalpár következik]

Sept. 27. München.

Reggel kimenvén Droschkén⁸¹⁸ meglátogattam az egyetemi museumot⁸¹⁹, ott találtam az öregedő Jolly⁸²⁰ tanár urat, ki megígérte hogy délutánra a Währtert 3 órára oda fogja rendelni. — Azután meglátogattam a polytechnicumot, hol másnapi 9 óra utáni időt kértem a museum megnézésére. ~ Ismét kocsiztam a Carl⁸²¹ tanár szállására, mely az igen hosszú Theresia utczában az utolsó előtti ház 34 szám alatt; de Carl tanárt hon nem találtam, megígértem hogy délután 4 és 5 óra között fogok ismét eljönni.⁸²² — Azután ebédelvén kevés nyugvás után kikocsiztam ismét az egyetembe, hol a Karl Berberich nevű währtert, ki egyszerűen az egyetemi mechanicus és pedig ügyes minden tekintetben már készen találtam fogadásomra. Megnéztem az igen jól és gazdagon ellátott museumot.⁸²³ Az itt látott készülékek nevezetesbei e következők:

⁸¹² Ferenczy kézírásával a szó fölött ceruzával: Genfi

⁸¹³ Gőzhajóra.

⁸¹⁴ Brauerei (*német*): sörfözde; itt az épület fogadóként is működött.

⁸¹⁵ Ti. a 2. számú szobában.

⁸¹⁶ Elfogadható, elég jó. – A korabeli értelmező szótár szerint *meglehetősen*: „A maga nemében közepszerű, mi az igényeket sem felül nem múlja, sem egészen kielégítően nem hagyja. A mérsékelt dicsérés vagy helybehagyás jelzője.” (CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. IV. kötet. 1867)

⁸¹⁷ Pincérlányok.

⁸¹⁸ Droschke (*német*): bérkocsi, konflis.

⁸¹⁹ Szerterat.

⁸²⁰ Philipp von Jolly (1809–1884) német fizikus, 1854-től a fizika tanára Münchenben. Olyan léghőmérőt szerkesztett, melynek segítségével a gázok kiterjedési együtthatóját azelőtt elérhetetlen pontossággal lehetett megmérni. Igen érzékeny mérlegeket alkotott, melyek segítségével meghatározta a nehézségi gyorsulás változását a Föld felszínétől való eltávolodáskor, illetve a Föld sűrűségét.

⁸²¹ Philipp Franz Heinrich Carl (1837–1891) német fizikus, a *Repertorium für Experimentalphysik und physikalische Technik* c. folyóirat felelős szerkesztője és kiadója (1865–1882). 1865–75-ig fizikai eszközöket gyártó műhelye volt Münchenben. Asszisztensként Johann von Lamont (ld. az utolsó, szeptember 29-ei bejegyzés végén) bogenhauseni obszervatóriumában is dolgozott, ahol asztrofizikai, geomágneses kutatásokat végzett. 1869-ben nevezték ki a fizika professzorává.

⁸²² „Carl Ph.[ilipp] műegyetemi tanárnak folyóiratát, a Repertoriumot Jedlik állandó érdeklődéssel kísérte. Lehet, hogy levelezés útján, vagy esetleg a bécsi vándorgyűlés alkalmával már régebben megismerkedett a neves szerkesztővel, mert már a legelső napon sietett a meglátogatására”. (FERENCZY 2000, 555. o.) – A folyóiratban utóbb megjelent Jedlik villamfeszítőkről írt cikke: *Über Ketten aus Röhren bestehender Elektrizitäts-recipienten*. In: *Repertorium für Experimentalphysik und physikalische Technik*, 18. (1882), 33–45. o.

⁸²³ Jedlik a tantermetek is tüzetesen megvizsgálta, és ennek kapcsán naplójába jegyezte: „A föelőadó egy húzással tökéletesen elsötétíthető!” (Radnai Gyula: *Az Eötvös-korszak*. In: *Fizikai Szemle*. 1991/10. sz., 341. o.)

[üres laprészek]

Sept. 27dikén ebéd után már $\frac{1}{2}$ hatra volt mikorra Carl tanár lakására értem, mert azon tájékon nem volt Droschke található; otthon volt már csak a neje, ki azonban őt hazahivatta, fél óra múlva hazajövéen barátságosan fogadott, különféle physikai tárgyakról beszélgettünk 7 óraig, s hogy egyetmást a műhelyében készültek közül mutathasson, másnapra meghit dél előtti 11 órára. — Ismét gyalog a szállásomra való menetel közel 1 órai menésbe került.

Sept. 28.

[München]

Reggel a polytechnicumba kocsiztam. Már ott volt az intézet wärterje⁸²⁴, ki azonban nem mindennapi assistens, mert kész mérnököt lett assistens, s mint illen megismerkedvén a készülékek természetével, előbb az egyetem részére, utobb a magához vont mechanicus segédek által maga kezére is különféle készülékeket állított elő, s mivel azok vezetése alatt elismeréssel fogadtattak, jelenleg egész felszerelt műhelyt tart, s különféle megrendeléseket elfogad és pontosan teljesít; Neve Edeermann Assistent bei dem Polytechnicum in München.⁸²⁵ Azt ígérte és kérte hogy azon eszközöket, melyeket talán nála megfognék rendelni a bécsi kiállításba küldjők, és ennél fogva azok annál pontosabban fognak készíttetni. Igen barátságos és tudományos fiatal ember léven vele közel 3 órát töltöttem deli 12 óraig, s így Carl tanárt ígéretem szerint nem látogathattam meg a kitűzött 11 órakor. ~ Midőn elmenőben voltam akkor jött hozzá a pesti polytechnicum Wartha⁸²⁶ tanár is, én azonban kevés szóváltás után tovább siettem. A látott nevezetesebb eszközök ezek:

[üres laprész – kihagyva a hely]

September 28dikán Dél után harmadszor látogattam meg Carl tanár urat, kit most otthon találtam, megmutatta a kész eszközeit, s mivel az idő már $\frac{1}{2}$ 5re volt megnéztem az Erzgiesserei⁸²⁷, melyben megmutatták az ércből öntendő képszo brok⁸²⁸ mintájának készí tési módját, és azon öntödébe készí tett szobroknak mintáját gipszből, melyek egy Muzeum nevű és több nagy és magas termekből álló épületben tartatnak, ott láttam a Jozsef nádor oszlopának és Csokoraynak gipszből készí tett mintáját.

⁸²⁴ Max Thomas Edelmann (1845–1913) német fizikus, műszerész, a müncheni műszaki egyetem tanára és műszertárának felügyelője. 1868-ban alapította meg fizikai-mechanikai intézetét, melyben fizikai műszerek, főképp a földmágnesség, az elektromosság és az elektrotechnika terén használt mérőeszközök készültek.

⁸²⁵ Münchenben a tudományos élet szereplői már készülődtek az 1873-as bécsi világkiállításra, melyen Jedlik villamfeszítőit állította ki. Edelmann mérnök-mechanikus is arra kérte Jedliket, hogy az esetleg nála rendelt eszközöket engedje át a kiállításra, ennek fejében pedig szebb és pontosabb munkát ígért. (FERENCZY 2000, 556. o.)

⁸²⁶ Wartha Vince (1844–1914) kémikus, műegyetemi tanár, az MTA tagja (I. 1873, r. 1891). 1865-ben Heidelbergben Bunsen mellett dolgozott; itt kapta bölcsészdoktori oklevelét. 1865–67 között Zürichben tanársegéd, majd egyetemi magántanár. A budapesti műegyetemen az általa szervezett vegyiparműtani, azaz a kémiai technológiai tanszéknek 1870-ben első nyilvános rendes tanára lett. Az 1896/97-es és az 1909/10-es tanévben az intézet rektora, 1908–10 között az MTA másodelnöke. A hazai szenek elemzésével elsőnek határozta meg a gázgyártásban hasznosítható szénfajtákat. Legjelentősebb felfedezése az általa eo zinnak elnevezett máz gyártási titkának megfejtése, mellyel a pécsi Zsolnay-porcelángyárat tette nagy hírűvé.

⁸²⁷ Erzgiesserei (német): ércöntöde.

⁸²⁸ Képszo bor: valamely személy képmását, illetve teljes alakját ábrázoló szobor.

Sept. 29.

[München]

Reggel kocsira ülven Merz⁸²⁹ opticushoz mentem

Kinek lakása

Láttam hogy sok dolga van, s meg is igen szívesen fogadott. Megmutatta a nevezetesebb készítményeit; ugymint egy távcsőt, melynek lencseje 18 hüvelyknyi⁸³⁰ átmérőjű és az ára 60 nehány ezer forint. Átnéztem egy távcsövön, melynek tárgy lencséje 12" hüvelyknyi átmérőjű, és annak hatását egy 4 lábnyi hosszú s 3"-nyi átmérőjű tárgylencsés cső hatásával összehasonlítottam, a különbség nagyszerű vala!⁸³¹

Mutatott egy Universal Direct Spectroscopot melyet jó lesz nála megrendelni.

Jó volna egy Mayerstein-féle spectroscop is két Merz féle prismával.⁸³²

Azután Steinheil⁸³³ mechanicushoz kocsiztam.

Kinek lakása:

Ő maga nem volt hon, de a mindenese mindent megmutatott, mi nála látható vala, a műhelyeket is. és adott Preisverzeichnisst.⁸³⁴ — A Steinheil golyó szorója melyel 1849-diki próbában a deszkazaton távolról betű alakokat lehetett löni, jelenleg az Akademiában tartatik nyilatkozata szerint.

Végre⁸³⁵ kikocsiztam a Csillagdába,⁸³⁶ mely azon domb fölötti síkságon vagyon, mely ejszak keletről Münchent körülveszi és mintegy eltakarja. Ezen dombon a Maximilaneumtól kezdve jó messzire tartó angol park vagyon, és annak a végen tul létezik a Csillagda mellekepületeivel együtt egészen mintegy elszigetelven varostol, ezen csillagdának fölügyelője az igen kedves, szeretetre méltó, [!] valamennyire Orsonics Jánoshoz hasonlitható Lamont⁸³⁷ tanár ur. Midőn hozzá bementem, képe beszappanyozva volt, igen barátságosan intett hogy várakozzak, és igen kis idő mulva ki jött Schlafrockba⁸³⁸ burkolva de megnem borotvalva, mert a szappant arczáról borotvázás [!] nélkül letörölte.

Megmutatta szobája melletti szobakban a hőmérséknek 's légnyomásnak minutumokként való feljegyzését; a hőmérő horgany vesszőből áll, mely legfölsőbb ha két meternyi hosszú. A legsúlymerők constructi...⁸³⁹

829 Sigmund (Ritter von) Merz (1824–1908), Németország egyik legismertebb műszerészcsaládjának tagja, Georg Merz (1793–1867) fia. Apja halála után ő vette át a patinás vállalatot; a mikroszkópokat, optikai és csillagászati eszközöket gyártó üzem 1871-ben hatvanhárom munkást foglalkoztatott.

830 Kb. 47 cm-es.

831 Javítva és kiegészítve FERENCZY 2000, 555. o. alapján.

832 Kiegészítés FERENCZY 2000, 555. o. alapján.

833 Hugo Adolph Steinheil (1832–1893) német optikus, Karl August von Steinheil (1801–1870) fizikus, csillagász és optikus fia. Apja 1855-ben alapította optikai eszközöket gyártó cégét Münchenben, melyet 1862-ben vett át tőle, a vállalat egészen 1995-ig működött.

834 Preisverzeichnis (*német*): árjegyzék.

835 Végül.

836 A München közelében, Bogenhausenban működő királyi obszervatóriumba.

837 Johann von Lamont (1805–1879) skót születésű német fizikus és csillagász. 1827-től élete végéig a München melletti bogenhauseni királyi obszervatóriumban dolgozott. 1835-től az intézmény igazgatója, 1852-től a müncheni egyetemen a csillagászat tanára volt. Bogenhausenban 1840-ben mágneses obszervatóriumot hozott létre, s tíz évvel később fölfedezte a Föld mágneses terének változásait. Megállapította, hogy a változások periódusideje valamivel hosszabb tíz évnél. 1862-ben felismerte, hogy a Föld köpenyében nagy léptékű elektromos töltéshullámok léteznek, és ezek kapcsolatban vannak az ionoszféra zavaraiival. Pályafutása során több mint 34 000 csillagot katalogizált. Célszerű új eszközöket szerkesztett, például egy utazási teodolitot a mágneses deklináció meghatározására.

838 Schlafrock (*német*): hálóköntös; pongyola.

839 Főként a mágnességtanban neves Lamont önjegyző, elektromos úton működő készülékeinek a felemlítésével befejezetlenül véget ér Jedlik útinaplója. (Kiegészítés FERENCZY 2000, 555–556. o. alapján.)